

चिंतन मोती

अनिल सहस्रबुद्धे

आनंदोत्सव
प्रकाशन मंच

प्रकाशक
चॅरिटेबल ट्रस्ट, अहमदनगर
महाराष्ट्र, भारत

चिंतन मोती (ललित गद्य/ललित निबंध)

CHINTAN MOTI

लेखक अनिल सहस्रबुद्धे

‘आई’, समर्थनगर, श्रीरामचौक,
पाईपलाईन रोड, अहमदनगर ४१४००३
दूरध्वनी : (०२४१) २४२४१६७

© सौ. उषा अनिल सहस्रबुद्धे

प्रकाशक

आनंदोत्सव प्रकाशन मंच

आनंदोत्सव चॅरिटेबल ट्रस्ट

‘आई’, समर्थनगर, श्रीराम चौक, पाईपलाईन रोड
अहमदनगर, महाराष्ट्र, भारत. ४१४००३
फोन : (०२४१) २४२४१६७

प्रथमावृत्ती : आषाढी एकादशी २०१८

टाईपसेटिंग

कुलकर्णी टाईपसेटर्स, अहमदनगर
मो. ९८५०२३२८९०

मुद्रक

मळगंगा ऑफसेट, अहमदनगर

मूल्य १००/-

विशेष निवेदन : ‘आनंदोत्सव’ प्रकाशन मंच केवळ, प्रकाशनार्थ मंच, विनामूल्य सेवा उपलब्ध करून देतो. ग्रंथनिर्मिती, वितरण, आयव्यय याशी आनंदोत्सव चॅरिटेबल ट्रस्टचा कोणताही, कोणत्याही प्रकारे संबंध नाही.

सदर ग्रंथ निर्मितीचा संपूर्ण खर्च सन्मित्रांनी केला आहे. लेखकाने ग्रंथ विक्रीतून उत्पन्न मिळाल्यास ते सेवाभावी संस्थांना देणगी सहाय्य देण्याचा संकल्प केला आहे.

या पुस्तकातील मतांशी प्रकाशन मंच सहमत असेलच असे नाही.

श्रद्धापूर्ण मित्रांना...

गुज

नगर आकाशवाणीवर डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचे 'चिंतन' सकाळी जेव्हा-जेव्हा प्रसारित होते, त्या-त्या वेळी "सर आज सकाळी चिंतन ऐकले, खूप छान वाटले" अशा प्रकारचे अनेक फोन येतात. अशा प्रकारचे चिंतनाचे खूप लेख डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी लिहिले. खरोखरच चिंतन ऐकल्यावर मी विचार करू लागले. त्यांच्या प्रत्येक चिंतनाची मी पहिली वाचक असते. माझ्या मनात असा विचार आला की, हे चिंतनात्मक लेख पुस्तकरूपात प्रसिद्ध व्हावेत.

आपण काही शब्द सहजपणे बोलून जातो. त्यातही किती खोल अर्थ असतो हे आपल्याला त्याविषयी विचार करू लागलो की लक्षात येते. प्रयत्न, संसारप्रपंच, कर्मकांड, सुख, माणूस यांसारखे अनेक शब्द आपल्या रोजच्या व्यवहारात आपण वापरतो. त्यातील खोल अर्थ डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी उलगडून दाखविला आहे. हे चिंतनात्मक लेख रोजच्या वापरातल्या शब्दांचा सांस्कृतिकदृष्ट्या आणि व्यावहारिक अर्थ उलगडून दाखवितात. त्यामुळे प्रत्येक चिंतन आपल्या मनावर ठसते. डॉ. सहस्रबुद्धे यांची 'स्पंदन-शिल्पे', 'जनात आणि मनात', 'मनात आणि अवकाशात' अशा प्रकारच्या ललित गद्यात्मक लेखांची पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत. पण त्यापेक्षा या चिंतनात्मक लेखांचे स्वरूप वेगळे आहे.

ह्या चिंतनात्मक लेखांच्या पुस्तकास 'चिंतन मोती' हे शीर्षकही खूप छान आणि अगदी उचित वाटते. व्यवहारात वापरले जाणारे शब्द म्हणजे अनगड मोती. शब्दाला घासून त्यातून उलगडून दाखविलेले त्याचे विविध पैलू म्हणजे आकार दिलेला चमकणारा मोतीच. ह्या पुस्तकात आपल्याला पंचवीस-तीसावर 'चिंतन मोती' अनुभवता येतात.

'चिंतन मोती हे पुस्तक 'आनंदोत्सव प्रकाशन मंच' प्रसिद्ध करित आहे. वाचकांना हे पुस्तक नक्कीच आवडेल, असा विश्वास वाटतो.

- सौ. उषा अनिल सहस्रबुद्धे

चिंतेविषयी चिंतन !

चिंता आणि चिंतन या दोन्ही मनाच्या क्रियाप्रक्रिया होत. दोहोंत आमूलाग्र भेद आहेत. मात्र दोहोंचेही वर्णन आपण विचार या शब्दाने करतो. चिंता व्यवहारसापेक्ष असते; तसेच चिंतनही व्यवहारसापेक्षच असते. दोन्ही मानसिक प्रक्रियांमध्ये माणूस आत्ममग्न होतो. या साम्यामुळेच आपणास चिंता आणि चिंतन याविषयी संभ्रम निर्माण होतो.

जन्मापासून मृत्यूपर्यंत, माणूस स्वतःच्या अस्तित्वासाठी धडपडत असतो. वैयक्तिक आणि सामूहिक पातळीवर; त्याच्या इच्छा, आकांक्षा आणि अपेक्षा असतात. त्यातूनच आशा आणि निराशेच्या लाटा निर्माण होत राहतात. त्याच्या अस्तित्वाशी, म्हणजे जगण्याशी आणि भोगण्याशी लोभ, मोह, मद, मत्सर, असूया, राग अशा भाव मित्रांचा गराडाच पडलेला असतो. या मित्रांच्या सहवासातच त्याचे मन एवढे नादावते की ते अखंड चिंतामग्न होते. हे मित्र त्याची संगत सोडतच नाहीत आणि माणसालाही त्यांच्याशिवाय आपले अस्तित्व जाणवत नाही. माणसाचे एकांतातले आणि समूहातले सारे व्यवहार षड्रिपुनामक या मित्रांच्या हितसंबंधाने होतात. खाणेपिणे, हिंडणेफिरणे, वैभवसंपत्ती, संसारसत्ता, पाव्हणारावळा, प्रतिष्ठाअप्रतिष्ठा, शेतीभाती, घरदार या व अशा गोष्टींच्या व्यवहारातच माणूस आपले जिणे कंठीत असतो. याला जीवन ऐसे नाव! असे तो म्हणतो. ह्या जीवन सुखदुःखाच्या जाळ्यात अडकून; तो कोळ्याच्या जाळ्यात अडकलेल्या कीटकासारखे जीवन जगत असतो. याच जगण्यात तो पुरुषार्थ करण्याची कल्पना करतो. या राग, लोभ, मोह, मद, मत्सर, असूया या षड्मित्रांना कवटाळत जगत राहण्यात माणूस धन्यता

मानतो. या सापेक्ष व्यवहारातच मन सदैव चिंता करीत असते. ही चिंता अपेक्षा, आशा, आकांक्षा यांच्या पूर्तीअपूर्तीविषयी असते. यशअपयश, ज्ञानअज्ञान, नीतिअनीति, पापपुण्य, निष्ठातिरस्कार या सर्व भावात्मक गोष्टींचा संबंध आपण जाळ्यात अडकलेल्या जीवनाशी लावतो आणि व्यवहार करतो. जीवन क्षणभंगूर आहे, या व्यवहारातील कोणतीही गोष्ट शाश्वत नाही; याचे ज्ञान हा मित्रपरिवार आपणास होऊ देत नाही. त्यामुळे अपरिहार्य आणि सहजनैसर्गिक असलेल्या मृत्यूचे आपल्याला भय वाटू लागते. त्यापासून दूर पळतापळता आपली वाट लागते. या मित्रांच्या सहवासात भोवतीची सारी माणसे आपल्याला स्वार्थी, लंपट, भक्षक, शोषक, सैतान वाटतात. आपली स्वतःची अवस्था तरी कोठे वेगळी असते. म्हणूनच राग, लोभ, मोह, मद, मत्सर, असूया हे खरेतर आपले शत्रू. त्यांच्या गराड्यात घडलेली मानसिक प्रक्रिया अर्थात चिंता किंवा काळजी म्हणजे साक्षात मृत्यू! प्रत्येकजण असा त्रस्त समंथासारखा जगत असतो. चिंतेने व्याधी येतात; कारण मन आणि इंद्रिये यांचा अन्योन्य संबंध असतो. चिंता ही ताणतणाव, व्याधी आणि अकाली मृत्यू यांचे कारण असते. चिंता असते चेटकिणीचा हात. त्याच्या कर्तृत्वाने आपण क्षुद्र घृणास्पद जीवजंतु म्हणूनच मिरवू लागतो. कधी 'सुख पाहता जवापाडे दुःख पर्वताएव्हढे' हा अनुभव यामुळेच येतो. असे चिंतायुक्त जीवन जगत असताना सुख कोठून मिळणार? चिंतेच्या चरकात सापडलेल्या माणसाला सुखाचा अनुभवही तात्कालिकच येतो आणि ते सुखही भौतिक जीवनसापेक्ष असते. कंटाळा आला आणि चहा मिळाला की सुख वाटते, पण दुसऱ्याक्षणी पुन्हा व्यवहार आणि चिंता आपला ग्रास घेतेच. चिंता करणेच सोडून द्यावे! आपण सारेच अलिकडे एकमेकाला सारखा सल्ला देत असतो, 'फार टेन्शन घेऊ नका हो!' खरेच शक्य असते का ते? जमते का आपल्याला? मग आपल्यासारख्या चिंतातूर जंतूला आनंदाच्या डोहात विहार करायला मिळणार तरी केव्हा आणि कसा? सुखाची कल्पना नेमके काय सूचित करते? चिंतामुक्त जीवनाचा ध्यास घेऊनसुद्धा चिंतामुक्त होता आले का? एकदा एका गाडीच्या पार्श्वभागावर लिहिलेले वाचले 'हे असंच चालायचं'. रस्त्यावरल्या खाचखळग्यांविषयी, ट्रॅफिक जामविषयी किंवा ट्रॅफिकचे नियम मोडण्यासंदर्भात असेल ते लिहिलेले. मग जीवनाच्या बाबतीत तरी वेगळे काय आहे? आशा आणि चिंता यांच्या अशा भक्कम साखळदंडांनी आपण जखडून धावत असतो

की कुठल्याही यशाचा आनंदही आपल्याला पूर्तवटपणे घ्यायला फुरसत नसते. पण ते यशही किती सापेक्ष आणि क्षणिक असते. मग खरंच सुख नावाची गोष्ट असते का? गाडगे बाबा म्हणत, 'ज्याच्या आसा मनसा त्याच्या सारखा दुःखी नोय! जो निरास झाला थो जगाचा राजा म्हणून थो निरास होऊन मस्त हिंडावे.' निरास होता येणं जमेल का? साधूसंतांना जमलं असं आपण म्हणतो! त्यांना होता आलं ते जर खरं असेल तर होता येणं शक्य आहे खास! म्हणूनच चिंता करीत असताना चिंतनाची सवय मनाला लावावी. चिंतन करणे म्हणजे मुळापर्यंत जाऊन कार्यकारण भावाचा विचार करणे होय. तत्त्वज्ञान यातूनच पुढे आले आहे. कार्यकारण भावाचा मुळातून विचार सुरू झाला की जीवनव्यवहारातील तात्कालिक घडामोडी भ्रामक आणि नाटकासारख्या खेळ वाटू लागतात. हे वाटू लागणे दुःख मुक्त होण्याचा किंवा चिंतामुक्त होण्याचा मार्ग असतो. यामुळे पूर्ण चिंतामुक्त होता आले नाही; तरी चिंतेची पकड सैल होते. आपण रिलॅक्स होतो. कार्यकारणाचा समूळ शोध हा ज्ञानात्मक असतो. चिंता म्हणजे अज्ञान; तर चिंतन म्हणजे ज्ञान! म्हणूनच चिंतेच्या चरकातून म्हणजे प्रपंच व्यवहारातून सहीसलामत बाहेर पडण्यासाठी चिंतनाची जोड असली पाहिजे म्हणजे चिंतेवर मात करता येईल.

चिंतनावरील चिंतन !

‘सत्, चित्, आनंद’ हा भारतीय तत्त्वज्ञानाचा मूलभूत विषय किंवा गाभा आहे. सत् तेच चित् व चित् तेच आनंद. या त्रिपुटीतील चित् या अस्तित्वाशी ‘चिंतन’ या प्रक्रियेचा संबंध आहे. चित् म्हणजे चैतन्य तत्त्व, अर्थात विश्वाच्या अस्तित्वाचे मूलकारण असे ‘चित्’ तत्त्वाचे वर्णन करता येईल. आपणास भासमान होणाऱ्या जीव आणि जगतची सर्व रूपे ही या चित्तत्त्वाची रूपे होत. चित् तेच सत्य, तेच परब्रह्म किंवा परतत्त्व! त्याची नाट्यमय भासमान रूपे आपल्या ज्ञानेंद्रियांना आणि कर्मेंद्रियांना अनुभवता येतात. चित् तत्त्व हे पंचमहाभूतात्मक माया निर्मिती करते आणि त्यापासून सृष्टी निर्मिती होते. ब्रह्म आणि माया या कल्पनेत ब्रह्म सत्य आणि माया भ्रामक किंवा असत्य किंवा मिथ्या होय असा कल्प मांडला जातो. आपण सारे या माया अस्तित्वातील भ्रामक रूपे होत. ब्रह्म हे मायेचे अकारण कारण आहे आणि माया हे सृष्टीचे कारण, त्यामुळेच माया, सृष्टी ही अस्तित्वे सत्य वाटतात. काही तत्त्ववेत्ते मायासृष्टीच्या अस्तित्वालाच सत्य मानतात, ते यामुळेच. चिद्विलासवादी मायारूपांना विलास मानतात तेही यामुळेच. चित् हेच सर्व अस्तित्वाचे ‘कारण’ असेल तर त्या ‘कारणा’चे ज्ञान झाल्यास पूर्ण ज्ञान झाले असे म्हणता येईल. म्हणून त्या ‘चित्’ विषयीचा विचार म्हणजे ‘चिंतन’ होय.

आपण सर्व गृहस्थाश्रमी माणसे मोठे श्रद्धाळू असतो. कुलधर्म कुलाचार तर आपण पाळतोच; तथापि आपल्या सर्वतोपरींच्या प्रापंचिक सुखलाभासाठी विविध प्रकारची उपासना करतो. नित्य पोथी पाठ, उपवास, जप, नित्य पूजा, व्रत करणे, नवससायास अशा कितीतरी प्रकारे आपण उपासना करतो. हे सर्व

करीत असताना तो परमेश्वर आपले सर्व प्रकारचे दुःख नाहीसे करील व आपणास हवे ते देईल अशी आपली दृढ श्रद्धा असते. त्यामुळे आपण भक्तिभावाने आपल्या उपास्य देवतेचे स्मरण करून हेतुपूर्तीसाठी त्या देवतेस शरण जातो. ही उपासना आवश्यकच असते. श्रद्धेने व सतत चिंतनाने आपणास परमेश्वराचे ज्ञान होण्याची शक्यता असते. उपासनेने किमान मनाचे समाधान होते यात शंकाच नाही. परंतु अशी उपासना म्हणजे चिंतन नव्हे.

चिंतन म्हणजे आपल्या नित्याच्या वर्तनापासून ते चराचराच्या स्थितीगतीमधील कारण परंपरेविषयी विचार करणे. ती कारण परंपरा समजावून घेण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे चिंतन होय. अशी कारण परंपरा शोधू लागली की, मानवी व्यवहारामागील कारणेही उलगडत जातात आणि इतिहास, वर्तमान आणि भविष्यातील स्थितीगतीचा उलगडा होऊ लागतो. भविष्यकालीन वर्तनाच्या निर्णयाविषयी विवेक जागृत होतो, सौंदर्यभावना जागृत होते, न्याय अन्याय लक्षात येतो आणि विवेकपूर्वक द्रष्टेपणाने किंवा प्रतिभाशक्तीने घेतलेले निर्णय स्वाभाविकपणे योग्य उपयुक्त मार्गाचा अवलंब करून आनंदप्रतिती घडविणारे वर्तन घडू लागते. चिंता असे सुख देणारे असते. स्वतःच्या आणि इतरांच्या स्वभाव आणि वर्तनामागील कारण परंपरा लक्षात आली तर प्रत्यक्ष व्यवहाराकडे पाहण्याची तटस्थता आणि खेळकरवृत्ती सहजच निर्माण होते. आणि राग, लोभ, मोह, मद, मत्सर, असूया यांचे निराकरण होऊन जीवनातील स्पर्धेला खेळाचे स्वरूप प्राप्त होते. ज्ञानी माणूस संपूर्ण जीवनाकडे एक खेळ म्हणूनच पाहतो. ‘वर्ल्ड इज द स्टेट अँड एव्हरी मॅन इज अँ अँक्टर’ अशी दृष्टी निर्माण झाली की निरपेक्ष कर्तव्यतत्परता निर्माण होते. हीच ज्ञानमय वर्तनात्मकता होय. म्हणूनच मानवी व्यवहारात चिंतनाची सवय ही मूलभूत गरज आहे. सत्संगाने ही सवय लागू शकते किंवा विज्ञान, तंत्रज्ञानाच्या अभ्यासानेही चिंतनाची सवय लागू शकते.

विज्ञानातील, तंत्रज्ञानातील, तत्त्वज्ञानातील विविध सिद्धांत हा चिंतनाचाच परिपाक असतो. चिंतनाची सवय म्हणजे अगदी भावनिक पातळीवरसुद्धा तर्कशुद्ध विचार करण्याची सवय होय. भावना आणि तर्क यांचा अंतर्विरोध नसतो. षड्रिपुंच्या जाळ्यात अडकलेल्या माणसाला तसा अंतर्विरोध असल्याचा भास होतो. मिळणाऱ्या माहितीला पारखण्यासाठी कार्यकारण भाव आणि विवेक यांची जोड दिली की भावनेलाही चिंतनाचे परिमाण लाभते. हे

काहीतरी गूढ नसते तर हा साधा व्यवहारातील डोळसपणा असतो. व्यवहाराकडे डोळसपणाने पाहण्याची सवय लागली की व्यवहार चिंतनात्मक होतो आणि व्यवहारातील चिंता नाहीशी होते. चिंतनात्मकता म्हणजेच ज्ञानात्मकता होय.

चिंतनाची सवय ज्याला लागली त्याला जीवनातील अज्ञानमूलक अशा राग, लोभ, मोह, मद, मत्सर, असूया, स्पर्धा यांनी प्रभावित वर्तनाविषयी हासू येऊ लागते. गंमत वाटते. मात्र अशी गंमत वाटू लागली की इतरांनाही समजून सांगण्याची जबाबदारी येऊन पडते. आपणासारखे दुसऱ्यालाही चिंतनशील बनविणे हेच परमेश्वरी कार्य किंवा संतकार्य किंवा तोच सत्संग होय. म्हणूनच स्वतःला चिंतनाची सवय लावून इतरांनाही चिंतनाची सवय जडविण्याचा हळुवार प्रयत्न करावा म्हणजे परमेश्वराचे राज्य होईल. व्यवहारात अमृताचा वर्षाव होईल. आपसुक आपण सुखी होऊ.

व्यवहारातील विवेक

समूहजीवन जगणाऱ्या माणसाला व्यवहार अपरिहार्य आहे. व्यवहार म्हणजे संबंध आणि देवाणघेवाण. मानवी जीवनातील हा व्यवहार दोन स्तरांवर सुरू असतो. एक म्हणजे मानवेतर गोष्टींशी येणारे संबंध आणि देवाणघेवाण. यांत पंचमहाभूतात्मक निसर्गसृष्टी आणि मानवेतर प्राणीजीवन यांशी माणसाचा व्यवहार अभिप्रेत असतो. दुसरा स्तर मानवी जीवनातील परस्पर संबंध आणि देवाणघेवाण यांचा विचार करावा लागतो. मानवकेंद्री विचार केला तरी हे दोन्ही स्तर महत्त्वाचेच असतात. या दोन्ही स्तरावरील व्यवहार सहज आणि आनंदप्रद व्हावा असे सर्वांनाच वाटते. मानवी तत्त्वज्ञानही हीच गोष्ट अधोरेखित करते. श्री संत ज्ञानेश्वर माऊलींनी मागितलेले पसायदान याच सहज आणि आनंदप्रद व्यवहाराची अपेक्षा करते.

व्यवहार सहज आणि आनंदप्रद करणे अगदी सोपे आहे. विवेक ही या सहज आणि आनंदप्रद व्यवहाराची गुरुकिल्ली आहे. हे मानवाला सहज कळू शकते. पण माणसाचा प्रत्यक्ष व्यवहार 'कळते पण वळत नाही!' असा घडतो खरा.

पर्यावरणविषयक प्रश्न अति जटील झाला आहे. ती आता जागतिक समस्या झाली आहे. कोणी निर्माण केली ही समस्या? माणसानेच! हे या प्रश्नाचे थेट उत्तर आहे. मनुष्यप्राण्याने आपणही एक सृष्टीपुत्र आहोत हे सतत लक्षात ठेवावयास हवे. पण नेमके हेच विसरून सृष्टी फक्त माझ्याचसाठी निर्माण झाली आहे. तिचा वापर मी मानवी सुखासाठी खरेतर उपभोगासाठी कसाही करीन; अशा मालकी हक्काने विचार करून त्याने निसर्ग जीवनातील

सर्व गोष्टींना साधन म्हणून वापरायला सुरुवात केली. म्हणजे आत्मकेंद्री बनून विवेक सांडला. सैतानी अहंकाराने सतत सृष्टीचा हवा तसा वापर करण्यात त्याने आनंद मानला. या साम्राज्यशाहीने हवा, पाणी, सूर्यप्रकाश, माती या सर्वच गोष्टींविषयी प्रश्न निर्माण झाले. माणसाच्या हिंस्र आणि शोषक वृत्तीने सारे प्राणीजीवन आणि वनस्पतीजीवनही धोक्यात आले. भस्मासुराच्या कथेसारखा आता स्वतःच्याच डोक्यावर हात ठेवण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला तेव्हां जाग आली! 'जगा आणि जगू द्या', 'पाणी अडवा पाणी जिरवा', 'प्रदूषण टाळा', 'अन्नधान्याचा समतोल राखा' अशा अनेक चळवळी माणसाने सुरू केल्या. या चळवळी 'बैल गेला आणि झोपा केला' या सारख्या असतात. असे असले तरी 'देर आये दुरुस्त आये!' 'इटस् नेव्हर टू लेट!' या उक्तींप्रमाणे उशीरा का होईना शहाणपण सुचले. अर्थात विवेक सुचला हे का थोडे झाले?

जी गोष्ट निसर्गसृष्टीतील आणि प्राणीसृष्टीतील व्यवहाराविषयी तीच गोष्ट मानवी जीवन व्यवहाराविषयी. मानव अवघा एक हे काय माणसाला नव्याने सांगायला हवे? तत्त्वज्ञ, शास्त्रज्ञ, ऋषी, मुनी, संत, लेखक, कवी, कलावंत सतत कानीकपाळी तेच तर सांगत आले तरी माणूस आत्मकेंद्री बनून स्वतःच्या सुखासाठी इतरांचे शोषण सुरू असतेच. जातपात, उच्चनीचता, धर्माधर्मातील भांडणे, साम्राज्यवाद, आतंकवाद, दांडगेपणा, अनाचार, दंभाचार, भ्रष्टाचार, जुलूम जबरदस्ती, शारीरिक, मानसिक, आर्थिक शोषण यासंबंधीचे सारे प्रश्न या आत्मकेंद्री व्यवहारातून निर्माण झाले आहेत. बरे ही आत्मकेंद्रितता व्यक्तीपुरती जशी आहे तशीच ती जात, जमात, भाषा, प्रांत, वंश, वर्ण, समूह, टोळ्या इ.इ. सर्व प्रकारच्या समूहांच्या आत्मकेंद्री स्वरूपाची देखील आहे. माणूस माणसाचा वैरी झाला आहे! स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यांचा घोष सर्वच करीत असतात, परंतु तो विवेकपूर्ण असतो का? केव्हाच्या दांभिकतेने आपण स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यांचा घोष करतो? मानव हा देवाची प्रतिकृती आहे असे मोठ्या अहंकाराने आपण म्हणत असतो. वास्तविक पाहता या अहंकारामुळेच आपण वागतो. मात्र दानवी वृत्तीने म्हणजे आत्मकेंद्री विवेकशून्यतेने. त्यातून घडते शोषण. या शोषणाची एक शृंखलाच निर्माण झाली आहे हे आपण अनुभवतो आहोत. या शृंखलेत किंवा चक्रात अडकल्याने आपण अशांत पिशाच्चे होत आहोत याकडे आपले कोठे लक्ष आहे?

म्हणूनच व्यवहार करताना विवेक ठेवावा. अर्थातच अगदी दैनंदिन, क्षुल्लक वाटणाऱ्या व्यवहारातही विवेक असला पाहिजे म्हणजे अव्यवहार टाळता येईल. संबंध सुदृढ आणि निकोप होतील. त्यासाठी माणसाने आपणही एक जीवमात्र आहोत, सृष्टीपुत्र आहोत आणि आपल्याप्रमाणे इतरांनाही या सृष्टीतील अस्तित्वाचा तेव्हाच हक्क आहे हे लक्षात ठेवावे. माणसाला परमेश्वराने स्वतःसारखे शक्तिमान केले आहे. त्यामुळे तो मानवेतर प्राण्यावर सहज अंकुश ठेवू शकेल. मात्र तोही विवेकपूर्ण असला पाहिजे. माणसामाणसातील शोषणमुक्त व्यवहार सुरू झाला की विश्वशांतीमंत्र पसायदानातील फळ माणूस स्वतःच निर्माण करू शकेल. म्हणजे विवेक ठेवला तर मानवी व्यवहारात आनंदाचे वृक्ष बहरतील यात शंका नाही.

उद्याची तरतूद

उद्या काय होईल हे कसे सांगता येईल? राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणत असत 'कोण दिवस येईल कसा कोण जाणतो रे?' एकूण काय; भविष्यात काय घडणार हे आपल्याला कळत नाही हे खरे. आपली धडपड मात्र भविष्यासाठीची तरतूद करण्यासाठी सुरू असते. घरदार, शेतीपोती, पैसाअडका, सत्ताप्रतिष्ठा, मुलांचे भवितव्य, म्हातारपणाची बेगमी, पुढच्या पिढ्यांची सोय यात आपण किती अडकलेलो असतो. काडीकाडी जमवून खोपा बांधण्यात आपण ह्यात घालवतो. कारण आपल्या स्वाधीन तेच असते. भविष्याचा वेध घेऊन कार्य केले नाही तर भविष्यात पश्चात्तापाची पाळी येणार हे उघड आहे. प्रापंचिक विचार असो की पारमार्थिक विचार असो; हातात असलेला क्षण सुयोग्यपणे भविष्याचा विवेक करून खर्च करणेच इष्ट असते.

जर आपल्या हातात भविष्य नाही आणि त्याविषयी काही कळतही नाही तर एवढी यातायात तरी कशाला करायची, असा विचार मनात येणे अगदी स्वाभाविक आहे. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत अपरिहार्यपणे धडपडत राहण्याला पर्याय नसतो म्हणून हातपाय हलवत राहणे भाग असते असे म्हणून पुढचा मागचा विचार न करता काहीतरी, जमेल ते, जमेल तसे, सुचेल ते, सुचेल तसे करीत राहाणे टाळताच येत नाही म्हणून, हा केवळ निराशेपोटीचा विचार आहे. प्राप्त जन्म हा एक उत्सव आहे. जर कसे आलो आणि केव्हा जाणार याचा थांग लागत नाही तर; हातात असलेल्या चैतन्यमयी क्षणाचा वापर आनंद उपभोगण्यासाठी का करू नये? हा विचार अगदी श्रेष्ठ आहे. पण आपण त्या

विचाराचा विनियोग नेमका कसा करतो हे महत्त्वाचे आहे. अन्य प्राण्यांकडे नजर टाकली तर तेही समूहाने जगताना समूहाचा विचार करतात. त्यांना माणसाची प्रगल्भता नाही हे माणसाला जाणवते. पण तरी सुद्धा प्राणी केवळ मिळाल्या क्षणाचा भोगण्यासाठी उपयोग करीत नाहीत. आहार, निद्रा, भय आणि मैथून या पलिकडे जाऊन प्राणीही निवारा शोधतात, पाण्याच्या जागा शोधून ठेवतात, स्थलांतरासाठी उपयुक्त मार्ग शोधतात. काही प्राणी तर भविष्याची बेगमीही करून ठेवतात. मुंग्या किंवा अस्वलांकडे पाहा! माणसाला तर प्रतिभा प्राप्त आहे, द्रष्टेपणा आहे. म्हणूनच क्षणकाल वासनांच्या तृप्तीत न अडकता स्वतःबरोबर सर्वांना आनंद कसा मिळेल असा सौंदर्याभावनायुक्त विचार माणसाला करता येतो. तो करणे त्याचे कर्तव्य होय. भारतीय संस्कृतीत धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या पुरुषार्थांचा विचार मांडला आहे. तो भविष्याचा विवेकाने बोध घेऊन कार्य करण्यासाठी म्हणूनच केवळ चंगळ करण्यात धन्यता न मानता आपल्या हाती जे आहे त्याचा आपल्यासह सर्वांना म्हणजे कुटुंब, सगेसोयरे, समाज, गाव, राष्ट्र, विश्व यांनी कसा उपयोग होईल याचा न्याय्य विचार करून वर्तमानात वावरणे. असे वावरणे हे द्रष्टेपणाचे वर्तन होय. माणसाकडून असेच वर्तन अपेक्षित असते. यातूनच मानवी समूहजीवनात नियोजनाचा विचार आला आहे. वेळ, शक्ती आणि पैसा या तीनही गोष्टींचे नियोजन करूनच व्यवस्थापन करावयाचे असते तरच भविष्यकाळ उज्वल होईल. 'पूर्वजांचे दिव्य त्यांना रम्य भावी काळ!' असे म्हणतात. यातील पूर्वज दुसरे तिसरे कोणी नसून आपणच भविष्याचे पूर्वज असतो.

आदिमानवसमूहाने स्थिरजीवनाचा ध्यास घेतल्यापासून नियोजनबद्ध वर्तनाला प्रारंभ झाला आहे. म्हणूनच संस्कृती फुलली. सौंदर्यासक्त मनाने, कलात्मकतेने जीवनाकडे पाहून सुयोग्य पद्धतीने वर्तमानात प्राप्त सर्व शक्तींचा विनियोग घडविणे म्हणजे भविष्य घडविणे होय! पण 'आप मरे दुनिया डूब गयी' असा विचारही मनात येतो त्याचे काय? हा विचार या जन्मापुरता मर्यादित आहे. प्राणीजीवन एका जन्माने संपत नाही. थोडा विचार करून पाहिले तर चैतन्यमय रक्तप्रवाह अनिरुद्धपणाने अनादिकालापासून वाहात आहे. म्हणजेच आदि अवस्थेत आपणच होतो आणि भविष्यात आपणच आहोत आणि असणार आहोत. आपली संताने ही आपलेच अवतार असतात. म्हणजे आपले वर्तमानातील कर्म हे भविष्याचेही कारण बनून वावरत असते.

देहाचा खेळ एका जन्माचा असला तरी माती आणि रक्ताचा खेळ अनंत जन्मींचा आहे. म्हणूनच अपरिहार्य धडपडण्याचा अस्तित्वाद् बाजूला सारून चिरंतन वादाचा पुरस्कार अपरिहार्य ठरतो. या चिरंतनाच्या प्रवासात भविष्याची तरतूद करणेच अपरिहार्य असते. मात्र त्यासाठी सन्मार्ग अभिप्रेत आहे. 'वेचूनिया धन उत्तम व्यवहारे उदास विचारे वेच करी' ही उक्ती या अर्थाचा बोध घडविते. म्हणूनच वेळ वाया न दडवता शक्तीचा अपव्यय न करता क्षणाक्षणाला कणाकणाने भविष्याची तरतूद केली पाहिजे असा पुण्यसंचय करित निघालो की भविष्यकाळ आपलाच आहे. वर्तमानात जगताना भविष्याविषयी असे आश्वस्त होता येते. नियोजन, व्यवस्थापन आणि बचत हा मंत्र जपत सद्विचार आणि विवेकयुक्त सद्वर्तन करित असावे.

तारतम्य

‘अरे काही तारतम्य आहे की नाही?’ ‘तारतम्य हवे हो!’ असे उद्गार आपण अनेकदा ऐकतो. तारतम्य म्हणजे ‘तर’ आणि ‘तम’ भाव. ‘तर’ म्हणजे अधिक आणि ‘तम’ म्हणजे अत्याधिक. उदाहरणच द्यायचे तर ‘उच्च’ या शब्दाचे उच्चतर आणि उच्चतम असे शब्द तयार होतात. ‘उच्च’ हा शब्द दर्जा बोधित करतो. उदा.- ‘विचार’ त्याचे उच्च विचार असे रूप केले की सामान्यापेक्षा अधिक चांगला विचार असा अर्थ निष्पन्न होतो. अर्थातच तर आणि तम हे प्रत्यय लावून गुणात्मक अधिक्यभाव व्यक्त करता येतो. व्यवहारात मात्र तारतम्य हे दोन्ही शब्द एकत्र येऊन तिसराच अर्थ प्रतीत होतो तो म्हणजे ‘योग्य’ किंवा ‘उचित’ असा अर्थ होय!

व्यवहारातील औचित्य गुण तारतम्य या शब्दाने बोधित होतो. व्यवहारात तारतम्य असणे अतिशय आवश्यक असते. व्यवहारातील शहाणपण म्हणजे व्यवहारातील तारतम्य होय. निसर्ग, प्राणीजीवन आणि मानव यांच्याशी व्यक्तिगत आणि सामूहिक पातळीवर जो संबंध येतो किंवा भावनिक किंवा भौतिकदृष्ट्या जी देवाणघेवाण होते. अर्थात ही देवाणघेवाण करतांना जे वर्तन घडते त्यास आपण व्यवहार असे म्हणतो.

प्रामुख्याने माणसाचा व्यवहार विचारात घेतला तर तो धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या पुरुषार्थांशी निगडित असतो. हा व्यवहार व्यक्ती, कुटुंब, समूह, जात, पंथ, धर्म, सार्वजनिक जागा, कार्यालये, दुकाने, बाजारहाट, वाहने अशा सर्व संबंधित घटकांशी निगडित असतो. कुटुंबापासून वैश्विक जीवनापर्यंत अर्थात व्यक्तीपासून समष्टीपर्यंत गुण्यागोविंदाने अर्थात भय, शोषण,

अत्याचार, भ्रष्टाचार मुक्त सुखरूपपणे सर्वांना नांदता यावे असा विचार सर्व मतांनी पुरस्कृत केला आहे. असा व्यवहार घडावयाचा असेल तर वर्तनात, बोलण्यात आणि साधने वापरण्यात तारतम्य असणे आवश्यक आहे. असे तारतम्य वर्तनात यावे यासाठी सर्वांनीच प्रयत्नशील असणे आवश्यक होऊन बसते. असा प्रयत्न करता येतो का? खूप अवघड आहे हे खरे! परंतु अशक्य मात्र नाही. व्यवहारात तारतम्य वापरताना आपण आत्मकेंद्री असतो त्यामुळे योग्य वर्तन, योग्य भाषण आणि योग्य साधन योजन यांविषयीचा आपला विचार पूर्णतः स्वकेंद्री, स्वकुटुंबकेंद्री, स्वसमूहकेंद्री असतो! यातील 'स्व'चा हितसंबंध व्यवहारात जपणे यालाच आपण उचित मानतो किंवा तारतम्य आहे असे मानतो. त्यामुळे 'स्व'चा हितसंबंध जपून तथाकथित समाधान, आनंद मिळविता येईल! पण तो आनंद मानव्याच्या ममतेची निगडित आहे का? याचा विचार नको का करायला?

प्रियकर-प्रेयसी, पती-पत्नी, पालक-पाल्य, गुरु-शिष्य, शास्ता आणि रयत, नातेसंबंध, जात, पंथ, धर्म, भाषा यांशी निगडित समूह संबंध 'स्व' केंद्रिततेने विचारात घेऊन तारतम्य वापरले तर ते तारतम्य स्वार्थपर होईल. त्यातून व्यक्त होणारी प्रेमभावना 'आपला तो बाब्या!' या पातळीवर जाईल. मग त्याला तारतम्य असे म्हणता येईल का? मानवी वर्तनातील तारतम्य विचार हा अवघा भूतमात्र एक एवढा व्यापक असला पाहिजे. त्यातील पहिली पायरी म्हणजे अवघा मानव एक! ही आहे. किमान ह्या पायरीवरील तारतम्य विचार तरी मानवाला करता आला पाहिजे होय ना? संत नाही होता आले तरी सामान्य माणूस नक्कीच होता येईल. हे होण्यासाठी 'अवघा मानव एक' हा मंत्र जपला पाहिजे! पण हे तरी सोपे आहे का? तत्त्वज्ञान आणि व्यवहार यात नेहमीच दरी असल्याचा अनुभव आपण घेत आलो आहोत. 'सर्वाभूती परमेश्वर!' हे तत्त्व ऐकायला खूप चांगले वाटले तरी व्यवहार तसा करता येतो का? तो सर्वांनीच करायला हवा. ते घडत नाही. मग 'स्व'चा विचार बळावतो आणि व्यवहारही वाटतो हे कोणी नाकारत नाही. म्हणूनच व्यवहारात तारतम्य बाळगतांना निदान अवघ्या मानवाचा विचार ध्येयस्वरूप असावा. पसायदान मागतांना सद्भावनेचा उच्चतम भाव प्रकटला आहे. ते देवालाच शक्य आहे असे म्हणून; सोडून, देवावर विसंबणे कितपत योग्य आहे? म्हणूनच व्यवहारात उच्चतम मैत्रभाव किंवा प्रेमभाव हे ध्येय बाळगून किमान

कर्म, भाषण आणि साधन वापर करावा. आपल्या कृती उक्तीने शक्यतो कोणाचे नुकसान न होऊ देता आपला कार्यभाग साधता येतो का हे पाहावे! वर्तनातील तारतम्याची सवय लावली तर निःस्वार्थ कर्मयोग साधेल. मानवाने बाळगावयाचे खरे तारतम्य म्हणजे निःस्वार्थ कर्तव्य तत्परतेचा विवेक होय!

कर्तृत्व

‘शून्यातून विश्व निर्माण केलं हो!’ ‘संधीचं सोनं केलं’ असे कौतुकाने अभिप्राय देतांना आणि आपल्याविषयी ऐकतांना खूप बरं वाटतं. शून्यातून विश्व निर्माण केलं असं म्हणतांना; शून्य कशाला म्हणतोय हे खरंच ठरवलेलं असतं का? खरं तर हे शून्य नसतंच मुळी. ती असते प्राप्त अवस्था. प्रयत्नांना प्रेरक अवस्था! धडपड करण्यासाठीची अपरिहार्य अवस्था. ते विश्व म्हणजे त्या व्यक्तीला ऐकू आलेली उद्याची हाक. उरी निर्माण झालेली, मनात आकारलेली महत्त्वाकांक्षा. ही महत्त्वाकांक्षा मनाच्या शेतात निश्चयाचं बीज पेरते. मग मनच आपल्याला कामाला लावतं. स्वस्थ बसूच देत नाही. प्राप्त अवस्थेपाशी माणसाला, महत्त्वाकांक्षेस कुरवाळणारे मार्ग दिसू लागतात. धडपड सुरू होते. यालाच प्रयत्न असे आपण म्हणतो. हे प्रयत्न काळवेळ, स्थितीगती पाहून आणि शक्तियुक्ती एकवटून करायचे असतात. यालाच त्या माणसाचे कर्तृत्व असे म्हणतात. केवळ काबाड करण्याने आपली वेळ भागते; समाधान मिळतेच असे नाही किंवा प्रोत्साहक बळ मिळतेच असे नाही. काबाडाने देह शिणतो. तसेच कर्तव्यतत्परता म्हणजे देखील कर्तृत्व नव्हे. कर्तव्यतत्परतेत आपण क्रियाशील असतो. परंतु ही क्रियाशिलता नैतिकतेशी अपरिहार्यपणे बांधलेली असते. कर्तव्यतत्पर माणसाची वाहवा होते. त्याच्याविषयी आदरभावही जागृत होतो. समाज, संस्कृती यांच्या दृष्टीने तो सद्द्वर्तनी, सुसंस्कृत माणूस म्हणूनही गणला जातो. एक जबाबदार गृहस्थ, नागरिक म्हणून त्याची ख्याती होते. जीवन सफल झाल्याची कृतार्थताही कदाचित त्याला मिळते. पण म्हणून तो कर्तृत्ववान ठरत नाही. कर्तृत्ववान माणसाचे

कार्य यापेक्षा वेगळे असते. त्याला आपले ध्येय गाठावयाचे असते. ध्येय गाठण्यासाठी त्याचे अथक प्रयत्न सुरू असतात. ध्येयाप्रत जाणाऱ्या मार्गाच्या शोधात तो असतो. आणि मार्ग सापडला की झोकून देऊन काम करण्याची तत्परता त्याच्या जवळ असते. ध्येयाप्रत जाणारे टप्पे किंवा छोटी छोटी उद्दिष्टे त्याला समजतात. एकेक उद्दिष्ट ओलांडत कर्तृत्ववान माणूस आपल्या महत्त्वाकांक्षेने ठरविलेल्या ध्येयापर्यंत पोहचण्यासाठी तो सतत प्रयत्नशील असतो. मार्गात ध्येयाप्रत घेऊन जाणारी एकही उपयुक्त संधी तो दवडत नाही. संधी मिळाली की; संधीचा पुरेपूर उपयोग करून घेऊन तो ते उद्दिष्ट गाठतोच गाठतो. त्याच्या कार्यतत्परतेला संधीचे बळ मिळालेले असते. आपण म्हणतो त्यानं संधीचं सोनं केलं. संधीचं हे सोनं करणं म्हणजे त्याची उद्दिष्टपूर्ती असते हे खरं.

विशिष्ट महत्त्वाकांक्षा बाळगून ती हर प्रयत्नाने हर मार्गाने पूर्ण करणारा, म्हणजे कर्तृत्ववान माणूस होय; असे मात्र सरसकट म्हणता येत नाही. तस्कर, आतंकवादी, साम्राज्यवादी, शोषक, भ्रष्टाचारी, दुराचारी या व अशा विशेषांनी ओळखल्या जाणाऱ्या माणसांनाही महत्त्वाकांक्षा, ध्येय, उद्दिष्ट ह्या गोष्टी असतात. त्यांच्याजवळही झोकून देऊन प्रयत्न आणि काम करण्याची तत्परता असते, परंतु त्यांना कोणी कर्तृत्ववान माणूस किंवा ‘संधीचं सोनं केलं’ असं म्हणत नाही. याचे कारण त्यांच्या महत्त्वाकांक्षा राक्षसी किंवा सैतानी असतात. त्यांचा मार्ग त्यांची उद्दिष्टे समाज, संस्कृती, सद्द्विचार विघातक असतात. त्यांच्या कारवाया चेटकिणीच्या हातासारख्या क्षुद्र आणि घृणास्पदच असतात. त्यांच्या दहशतीमुळे त्यांच्याविषयी भीतीपोटी भोवतीचा समाज त्यांना मोठं, कर्तबगार म्हणतांना दिसतोही, पण ते सारे तोंडदेखले असते आणि हे त्या मगूर माणसालाही जाणवत असते. त्याचे समाजाचे गळा आवळणारे हात नेहमीच वळत असतात. अशा माणसांनी संधी मिळताच समाजपुरुष उलथून टाकण्याचा प्रयत्न करतो. एवढेच काय त्यांच्या निर्दालनासाठी परमेश्वरांना अवतार घ्यावा असे लोकांना वाटते.

कर्तृत्ववान माणूस कर्तव्यतत्पर आणि समाजहितैशी असतो. त्याची महत्त्वाकांक्षा विश्वाला पुढे नेणारी असते. सामान्यात सामान्य जीवन जगतांना असामान्य कार्य करतो. तो सद्द्वर्तनापासून चळत नाही, त्यागापासून हटत नाही. किंबहुना त्याची महत्त्वाकांक्षा त्याच्या मनात देव ध्येय निर्माण करीत

असते. वरवर पाहता तो परोपकार करतांना कदाचित दिसणार नाही; तथापि तो सर्वांचे हित लक्षात ठेवत इतरांना त्रास न देता आपले कार्य साधीत असतो. त्याच्या प्रत्येक प्रयत्नात माणुसकीचा गहिवर दाटलेला असतो. स्वतः मोठे व्हायचे, स्वतःबरोबर सर्वांना उन्नत करायचे या हेतुसह त्याची वाटचाल सुरू असते. झोकून कष्ट करायचे आणि सुखाची लयलूट करायची असा त्याचा मार्ग असतो. म्हणूनच 'तुरतदान महापुण्य' असा मार्ग तो स्वीकारत नाही. आपल्या शक्तियुक्तीवर, कार्यतत्परतेवर आणि उद्दिष्टावर त्याची अढळ निष्ठा असते. म्हणून त्याच्या प्रत्येक उद्दिष्टपूर्तीबरोबर व्यक्तिगत किंवा तात्कालिक फायद्यापलिकडे जाऊन त्याच्याकडे कौतुकाने पाहतात. त्याची महत्त्वाकांक्षा फलद्रुप झाली की अपसूकच त्याच्या गळ्यात कर्तृत्ववान असल्याबद्दल गौरवाच्या माळा पडतात. अशा माणसांचे देव्हारे होतात. शंतनुराव किल्लोस्कर, नानाजी देशमुख, अण्णा हजारे, पोपटराव पवार, कर्मवीर भाऊराव पाटील, पद्मश्री विखे पाटील, संत तुकडोजी महाराज अशी माणसे कर्तृत्ववान म्हणून वंदनीय, पूजनीय ठरतात. प्रत्येकाला एव्हढी मोठी महत्त्वाकांक्षा नसेलही परंतु स्वतःच्या महत्त्वाकांक्षेच्या पूर्तीसाठी दैवीसंपत्ती गुणांचा अवलंब प्रत्येकाला करता येईल. कर्तृत्ववान होणे हे स्वतःच्या हातात आहे. स्वप्नचापासून समाजाचा, राष्ट्राचा, विश्वाचा प्रपंच नेटका करण्याची महत्त्वाकांक्षा सारखीच मौल्यवान असते. शक्तियुक्तीचा व्यय असा कर्तृत्ववान होण्यासाठी करावा म्हणजे झाले.

भूमिका

'ब्रह्मसत्यम् जगत् मिथ्या' हा सनातन सिद्धान्त विचारात घेतला तर मर्त्यलोकीचा अवघा व्यवहार एक खेळच ठरतो. म्हणजे सगळेच खोटे खोटे! आपले असणेही खोटे आणि नसणेही खोटेच! मग जीवाची चाललेली धडपड व्यर्थच म्हणावी लागेल. बरं प्राण्यांचं एक बरं ते आहार, निद्रा, भय आणि मैथून यापुरताच व्यवहार करतात. त्यांच्यातील वात्सल्य देखील अल्पजीवी असते, पण माणसाचं काय? तो जगतो, व्यवहार करतो म्हणजे नेमकं करतो तरी काय? जन्माला येताक्षणापासून मृत्यूपर्यंत तो लौकिकातच जगत असतो. त्याच्या अस्तित्वाला लौकिकाचे परिमाण असते. जगतांना माणसाला सतत एक भूमिका स्वीकारावी लागते. एकच काय; एकाच वेळी अनेक भूमिका त्याला स्वीकारून जगावे लागते. जन्माला येताच ते अपत्य कुणाला मामा बनविते, कुणाला आई, कुणाला बाबा, आजी, आजोबा, पणजी, दादा, आत्या आणि काय काय. त्या जन्माने ही प्राप्त झालेली परिमाणे सांभाळतच भोवतीच्या सर्वांना त्याच्याशी व्यवहार करावा लागतो. कुटुंबाच्या सदस्यापासून ते वैश्विक मानवापर्यंत असंख्य नाते एकाच अस्तित्वाला येऊन चिकटतात. त्या नात्यांच्या भूमिकेनुसार, कसे बोलावे, कसे वागावे, कोणत्या जबाबदाऱ्या आहेत नाहीत, कोणती कर्तव्ये आहेत नाहीत, काय शोभेल न शोभेल इ. सगळ्यांचा विवेक ठेवूनच त्याला वावरावे लागते. या सगळ्यात त्याला स्वतःचे अस्तित्व म्हणजे लौकिकातील त्याचे असणे सार्थ करायचे असते. आपण सारेच ही सर्व नाती अगदी सहज आणि निसर्गतःच सांभाळीत असतो. त्यात 'स्व'चे म्हणून काही असते का याचा विचार करून पाहिला तर उत्तर

काहीच नाही, हेच येते. मग आपण त्या भूमिका का सांभाळतो. अपरिहार्य असते म्हणून. हो अपरिहार्य असते म्हणून! सर्वसंगपरित्याग करता येणे शक्य नाही का? असते ना! खूप अवघड! परंतु त्याही स्थितीत सर्वसंगपरित्यागाची भूमिका असतेच. पाश्चात्य अस्तित्ववादी म्हणतात विश्वाच्या अकारण अस्तित्वात आपले अस्तित्व फेकलेले असते. एखाद्या महापुरात अनाहूतपणाने एखाद्या जीवाला फेकून द्यावे तसे. मग मरेपर्यंत त्याला हातपाय हलवावेच लागतात. ते प्रतिक्षिप्त क्रिया म्हणून आणि उगा जगण्याची धडपड म्हणून हलविले जातात सुद्धा, पण त्याच्या अस्तित्वाला अर्थ शून्य असतो. आपल्या जीवनाचे खरेच असे आहे का? मग सोपा उपाय काहीच करायचे नाही! पण असे आपण वागत मात्र नाही. जीवात जीव असेपर्यंत आपण नाते सांभाळतो अगदी वेड लागले तरी! त्या विशिष्ट भूमिकेतूनच वागतो! तोच आपल्या जीवनाला अर्थ आहे असे आपण ठामपणाने मानतो. आपल्या अस्तित्वाला तेजस्विता, प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी म्हणून आपण आपले लौकिकातील आपल्याला आवडणारे नाते अधिक फुलवितो! आणि हेच तर माणसाचे अन्य प्राण्यांपेक्षा वेगळेपण आहे. बरे मानवाच्या सांस्कृतिक इतिहासात डोकावले तर माणसाने आपले लौकिक जीवन देव, धर्म, न्याय, तत्त्वज्ञान, कला, माहिती, सामाजिक व्यवहार, मानवी संबंध यांनी नटविले आहे. चराचराला मानव्याचा स्पर्श करवून त्याने अवघे विश्व मानवी भावनांनी, कल्पनांनी भरून टाकले. प्रकृतीला संस्कृतीचा आकार देत, आकार घेणाऱ्या विकृतींचा तिरस्कार करीत लौकिकाला समाजपुरुष, राष्ट्रपुरुष, विराटपुरुष अशी भूमिका मांडून प्रपंच थाटला. या प्रपंचात त्याने पुरुषार्थाची कल्पना केली. जीवनाची यथार्थता ते पुरुषार्थ सिद्ध करण्यात मानली. हे त्याचे मानणे याला नैसर्गिक वाटावे एवढे त्याच्या रोमारोमात भिनले. एकट्याच्या अस्तित्वाचा विचारच त्याला विकृत वाटू लागला. हे माणसातलं माणूसपण अर्थात देवपण जपणं, नातं जपणं हे नाट्य आहे; नाटक नव्हे. हे नाट्य म्हणजे त्याला जन्मापासून मृत्यूपर्यंत येऊन चिकटणाऱ्या भूमिका. म्हणून तर 'वर्ल्ड इज द स्टेज अँड एव्हरी मॅन इज अँन अँक्टर!' असं म्हटलं जातं. पण नाटक हे मानवाच्या नाट्यमय भूमिकांचं आभासरूप असतं. त्यात असतो कलावंत आणि त्यांनी कलात्मकतेने भूमिका वठविण्याचा अभिनय केलेला असतो. जीवनातील भूमिका ही कलात्मक भूमिका नाही. ते चैतन्यरूपाचं प्रत्यक्ष अस्तित्व आहे. म्हणूनच तात्त्विक

पातळीवर सारं भ्रामक वाटलं व क्रीडा म्हणून त्याकडे पाहावं असं सत्संगात सांगितलं जात असलं तरी ते भूमिकेच्या आतील चैतन्याचं अस्तित्व भान देणारं असतं. त्यामुळे भूमिकेच्या आत दडलेली स्वार्थपरताही नाहीशी होते. आणि कैवल्य लीला रूपातील भूमिका चटू लागते. 'आपण सारीच परमेश्वराची रूपे आहोत' हे ते तत्त्व. त्यामुळे जीव भाव नाहिसा होऊन आपण जीवभावे त्या भूमिकेशी एकरूप होऊन माणसानेच आकारलेल्या सांस्कृतिक परिवेशात आपली भूमिका स्वाभाविक कर्तव्यभूमिकेने करू लागो. ती भूमिका अशी निःस्वार्थ कर्मयोगानं वठवणे. हीच त्या भूमिकेची यथार्थता, हेच माणसातलं देवपण. म्हणूनच माणसानं आपली प्राप्त भूमिका स्वीकारावी, पारखावी, ती वठविण्यातील कर्तव्यतत्परता जोखावी आणि 'आलो याच कारणासी' असे म्हणत कैवल्याच्या क्रीडेत दंग होऊन जीवन कृतार्थ करावे. स्वतःला आणि संस्कृतीला त्यातच धन्यता वाटेल.

साधनांचा गुलाम !

माणूस साधने वापरणारा प्राणी आहे. मानवाच्या सांस्कृतिक इतिहासात डोकावले तर प्रागऐतिहासिक काळांपासून माणसाने साधनांचा वापर केला आहे. पाणी, दगडधोंडे, माती, विविध धातू, विविध प्राणी, वनस्पती, लाकूड अगदी माणूस सुद्धा, माणसाने साधन म्हणून वापर करताना सृष्टीतील काहीही ठेवले नाही. ताऱ्यांना देखील दिशा ठरविण्याचे साधन म्हणून वापरले आहे. 'शक्तीपेक्षा युक्ती श्रेष्ठ' या उक्तीचा जप करीत जणू त्याने साधने शोधण्याचा सपाटा लावला. त्याने स्वतःला लाभलेल्या आवाजाचे, स्वरांचे भाषेत रूपांतर केले. भाषेची पदे बनविली. वस्तूंना, पदार्थांना, दृश्यांना, अनुभवांना, भावनांना, प्राण्यांना नावे ठेवण्याचाही सपाटा लावला आणि भाषा हे त्याचे संपर्कसाधन राहिले नाही तर जीवन प्रकटीकरणाचे माध्यम बनले. शरीराइतकेच भाषा हे त्याचे अस्तित्वरूप असल्याचे जाणवू लागले. माणसाच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवनाचा अभ्यास म्हणजे त्याच्या मौखिक परंपरांचा अर्थात भाषेचा आणि साधनपरंपरांचा अर्थात वस्तुपरंपरांचा अभ्यास असे सूत्रच ठरले. साधनांवरील त्याचे अवलंबन एवढे वाढले की साधनांविरहित माणूस ही कल्पनाच करता येत नाही. सृष्टीने जे दिले ते आपल्याला हवे तसे बदलूनच किंवा आकारूनच स्वीकारायचे हा माणसाचा स्वभाव असल्याने तो साधनांच्या कचाट्यात अडकत गेला.

खरेतर साधन ही मानव निर्मिती आहे. याचा अर्थ साधनविरहित जीवनाचा अनुभव कधीकाळी माणसाने नक्कीच घेतला यात शंका नाही. माणसाच्या सुलभ जीवनासाठी माणसाने साधने शोधली; मात्र साधनांचा अवलंब करता

करता तो स्वतः परावलंबी झाला.

अलिकडच्या काळात तर माणूस साधनांच्या गर्दीत एवढा हरवला की माणसाचे मानव्यच हरवते की काय असे वाटू लागले. अर्थात असे मानव्य हरवणे कधीच शक्य नाही. मन हे माणसाचे खरे अस्तित्व आहे. साधनांमध्ये मन हरवले तर मानव्य हरवल्यासारखेच वाटणार. साधनांच्या आहारी जातांना असे घडते आहे एवढे मात्र खरे.

बघता बघता माणसाने साधनांना मानव्य बहाल केले आणि साधनांना चांगलेवाईट, गतिमान, अगतिक, ठरवायला सुरुवात केली. गाड्या, विमाने, लिफ्ट, लेखण्या, उठण्याबसण्याची साधने यांपासून ते प्रसारमाध्यमे आणि अगदी मोबाईलसुद्धा या सर्वांना तो माणसांसारखी विशेषणे लावून त्यांच्यावर गुणदोष लादू लागला. हे साधन चांगलं नाही, ते घातक आहे इ. म्हणू लागला. मोबाईल, टीव्ही, सिनेमा, फ्रीज या साधनांच्या बाबतीत तर हा अनुभव नित्याचाच होऊन बसला आहे.

माणसाने स्वतःच्या वापरासाठी निर्माण केलेले साधन हे माणसाला त्रास कसा देऊ शकेल? माणसाला असहाय्य कसे करू शकेल? पण माणूस साधनांच्या आहारी जातो आणि त्याचे दुष्परिणाम ओढवून घेतो. साधनांचा वापर करणारा माणूस आहे हे लक्षात घेतले तर; माणसाचे मन साधनांचे उपयोजन करीत असते. अर्थातच मनाचे विकार साधनांना चिकटतात आणि तसे तसे व्यक्तिमत्त्व साधनांना प्राप्त होते. याचा अर्थ साधने चांगली किंवा वाईट नसतात. वापरणारा कसा वापरतो यावर साधनांचे चांगलेवाईटपण अवलंबून असते. माणसांच्या विकारांनी साधनांना माणसाचे मालक बनवले आहे. स्वतःच्याच कर्तबगारीने मालकाचा दास झाला आहे. मग साधनांना दूषणे देऊन काय उपयोग? 'सुरी सोन्याची झाली म्हणून काय उरीच खुपसावी।' हे संतवचन खूपच सूचक आहे. माणसाने भाषा असो की अन्य साधने असोत त्यांचा वापर विवेकाने केला पाहिजे. साधनांचा मितवापर, भाषेचा मितव्यय यांचा अतिरेकही करून चालणार नाही. गरज, योग्यता आणि मानवी शक्ती यांचा समन्वय राखून साधनांचा वापर करणे म्हणजे साधनांविषयी विवेक राखणे होय. साधनांनी माणसे जोडण्याचे काम केले पाहिजे, हालचालीत सुलभता आणली पाहिजे, मानसिक तणावमुक्तता साधली पाहिजे; यासाठी तर माणसाने साधनांचा शोध लावला आहे. साधने ही मानवी सद्बिचार आणि

सदाचार साधण्यासाठी उपयोगात आली पाहिजेत. हे करणे फारसे अवघड नाही. सहज वेळेत चालत जाऊ शकू असे अंतरही आपण गाडीचा वापर करूनच घ्यायचे ठरविले तर अपंगत्व येणे अपरिहार्य आहे. साधनांपासून मुक्तता मिळविणे माणसाच्याच हातात आहे. आपण चुकायचे आणि साधनांना बोल लावायचा हा मानवी स्वभाव बदलायला हवा. यासाठीच साधने वापरण्याची सवय जडतांनाच सवय लावणाऱ्याने किंवा सवय लावून घेणाराने स्वतःचा विवेक राखला पाहिजे. माणूस साधनांचा वापर करता करता स्वतःच साधन झाला आहे एवढी यांत्रिकता माणसात निर्माण झाली आहे. यंत्रसाधने जशी यांत्रिकतेच्या दृष्टीने नेटके आणि निर्दोष असणे आवश्यक असते तसेच माणसाचे जगणे माणूस म्हणून व्हावे असे वाटत असेल तर माणसाचे मन निकोप आणि क्रिया प्रवण आणि विवेकी असले पाहिजे. म्हणजे स्वतःच निर्मिलेल्या साधनांच्या गुलामगिरीतून माणूस स्वतंत्र होईल.

प्रपंच करावा नेटका

प्रपंच करणारी माणसे देव, धर्म, अध्यात्म, न्याय, सद्गुण, मानवता या बाबतीत बऱ्याचदा भांबावलेली दिसतात. प्रपंच याचा अर्थ भौतिक आणि अध्यात्मिक वाटेवर देखील पाचांनी पाचांसंदर्भात पाचांच्या सहाय्याने करावयाचा व्यवहार. अर्थात पंचकर्मेद्रियांनी, पंचज्ञानेंद्रियांच्या सहाय्याने पंचमहाभूतांच्या संदर्भात करावयाचा व्यवहार. या व्यवहाराचा नियामक असतो तो मनाच्या स्वरूपातील आत्मा. मात्र सामान्यतः आपण कुटुंब कर्तव्याला म्हणजे घरदार, शेतीपोती, बायकापोरं या व्यापाला प्रपंच म्हणतो. सामान्य माणूस कष्टानं कमावतो आणि सुखासमाधानानं संसार करण्याचा प्रयत्न करतो. हे संसार करणे म्हणजे प्रपंच करणे होय. हा प्रपंच तो संस्कृतीशी बद्ध असलेल्या कुटुंबसंस्थेशी बद्ध राहून करत असतो. तसाच त्यानं करावा अशी अपेक्षा असते. भारतीय परंपरेत अशा प्रपंच करणाऱ्याला गृहस्थ असे म्हटले असून त्याला ऋण फेडण्यात आणि पुरुषार्थ करण्यात अडकवले आहे. मातृपितृ, गुरुऋण, आणि समाजऋण त्याने फेडावे. हे करीत असताना त्याने धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चार पुरुषार्थ साधावेत अशी अपेक्षा असते. धर्म, अर्थ आणि काम हे पुरुषार्थ त्याच्या ऐहिक जीवनाशी जोडलेले आहेत तर त्यातील धर्म आणि मोक्ष हे पुरुषार्थ मुक्ती किंवा पारलौकिकाशी जोडलेले आहेत. ऐहिक जीवन जगत असतांना पारलौकिक जीवनाविषयीचा आग्रह पापपुण्य कल्पना माथी मारून धरला जातो. त्यात वाईट काही नाही. आदर्श जीवनाचे रूप, आदर्श चरित्रे डोळ्यासमोर ठेवल्याशिवाय प्रापंचिक विवेकाने वागणार नाही. न्याय, नीती, संस्कृती, मुक्ती या गोष्टींच्या संबंधानेच प्रापंचिक भांबावला

जातो. त्याला आपण स्वार्थपर वागतो आहोत असे वाटून पापाची भावना स्पर्श करते. दुसऱ्या बाजूला घरादाराचा प्रपंच करतांना त्याला चारचौघांमध्ये चारचौघांसारखे वागावे लागते, स्पर्धा करावी लागते, युक्त्या योजाव्या लागतात, अपमान पचवावा लागतो. अशा कितीतरी गोष्टी त्याला कराव्या लागतात. सुखीसमाधानाने पुढच्या चार पिढ्यांची तरतूद करून सुप्रतिष्ठितपणाने आपण जगावे असे प्रत्येक प्रापंचिकाला वाटते. इच्छा, आकांक्षा, महत्त्वाकांक्षा, राग, लोभ, मोह, मद, मत्सर, असूया या सगळ्यात तो अडकतो. पारलौकिकांच्या दृष्टीने हे भवसागरात गटांगळ्या खाणे असते. अपेक्षाभंगांची दुःख मालिका त्याला जखडून टाकते आणि लहान लहान भौतिक सुखाने त्याला आनंद मानून घ्यावा लागतो. 'रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग शरीर आणि मन अंतरबाह्य' हा अनुभव त्याला प्रपंचात येत राहतो. 'जीवन नश्वर आहे, मोहात अडकून राहणे पाप आहे' या कल्पनांनी तो स्वतःलाच अपराधी, हीन, पतीत समजतो. येथेच तो चुकतो. महादेवाचा गाभारा दुधाने कोंडण्यासाठी असलेनसले सारेच दूध ओतायचे नसते; तर म्हातारीप्रमाणे लेकराबाळांना आवश्यक तेव्हादे पाजून उरलेले टिळकाभर समाधानाने अर्पण करायचे असते हा खरा प्रपंच. प्रपंच हा मानवप्राणीधर्म आहे. त्यातील अर्थ आणि काम हे पुरुषार्थाच खरे तर सामाजिक स्तरावरील मानवी जीवनधर्माचे पुरुषार्थ होत. ते करणे आवश्यक आहे. हे करित असतांना जन्मापासून समूहजीवनात आपले जीवन सुफल, सफल करित समाजालाही सुखकरता लाभेल अशा तऱ्हेने वाट्याला आलेली कर्तव्ये पार पाडायची असतात. 'प्रपंच विस्तार आणि प्रपंच निस्तार असे दोन भाग प्रत्येकाच्या प्रपंचाचे असतात. यांत फजिती होणार नाही असे वागावे लागते. 'यद्यपिशुद्धम् लोकविरुद्ध नाकरणीयम नाचरणीयम' असे वागावे लागते ते क्रमप्राप्त असते. म्हणून जीवनात आपल्या प्राप्त कर्तव्यपूर्तीला अग्रक्रम द्यावयाचा असतो. 'आधी लगीन कोंडाण्याचे' हे ध्येय ठेवावे लागते, परंतु प्रसंगी 'नरो वा कुंजरोवा ।' करावे लागते. तसेच 'गावासाठी गाढवही खावे लागते' हे सर्व मोठ्या आत्मविश्वासाने म्हणजे पुरुषार्थगामी होणे होय. पण असे करतांना आपण बऱ्याचदा प्रश्नमालिका आणि नैराश्य यातच अडकतो आणि किंकर्तव्यमूढ होतो. अशावेळी भविष्यवेत्ते आणि भोवतीचे सल्लागार अनेक व्रतेवैकल्ये, जपजाप्य, उपासतापास असे मार्ग सुचवितात. आस्तिक्यबुद्धी भाविकता यामुळे आपण ते मार्ग स्वीकारतोही. त्यावर अविश्वास असावा हे

खरे कारण 'दैव जाणिले कुणी?' त्यामुळे अज्ञाताला शरण जावे लागते. त्यातून मनाला बळ मिळण्याची शक्यता असते आणि ते करित असतांना आपले एकलेपणाने मार्गचिंतनही घडते. तेच तर आवश्यक असते. प्राप्त परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी आपल्या शक्तीबाहेरचे मार्ग शोधू नयेत. 'अर्धत्यजतीपंडिता' किंवा 'वक्तसे पहले और भाग्य से जादा कुछ नही मिलता' किंवा 'होते ते बऱ्याकरिता!' या उक्तींचा आठव करून आपल्याला पेलतील असे सर्व प्रकारचे मार्ग, प्रचलित व्यवहाराप्रमाणे पत्करावेत. त्यात विवेक एवढाच असावा की; आपली इच्छा, महत्त्वाकांक्षा इप्सित साध्य झालेच पाहिजे. त्याबरोबर इतरांचे कोणत्याही प्रकारचे नुकसान होऊ नये आणि आपलेही नुकसान होऊ नये म्हणजे झाले यालाच पुरुषार्थ साधने किंवा नेटका प्रपंच करणे होय. दैववादी होण्यापेक्षा व्यवहारवादी व्हावे व सर्वाविषयी सद्भावना ठेवावी म्हणजे प्रपंच नेटका होतो. त्यापाठोपाठ परमार्थ आपसूकच येतो.

शिष्टाचार

ग्रामजीवन असो की नागरजीवन; सामूहिक जीवनात शिष्टाचाराने वागावे. शिष्टाचार म्हणजे शिष्टजनसंमत आचार. समूहात वर्तनासंबंधी आदर्श निर्माण केलेले असतात हे आदर्श; नाती, न्याय, कुटुंबजीवन, स्त्रीपुरुष संबंध, माणसामाणसातील परस्परसंबंध, सार्वजनिक स्थानी वागण्याची पद्धती, देवाणघेवाणीचे व्यवहार, क्रीडा, संघर्ष, आपत्ती व्यवस्थापन, जत्रायात्रा, कार्ये या उत्सव प्रसंगीचे वर्तन, मर्तिक प्रथेसंबंधी वर्तन, धर्मजीवन या सर्व अंगासंबंधी असतात. शिष्टसंमत म्हणजे इतिहासात थोर व आदर्श ठरलेल्या व्यक्तींच्या वर्तनाप्रमाणे किंवा वर्तमानातील समाजधुरिणांप्रमाणे वर्तन करणे होय. थोडक्यात समाजप्रतिष्ठित व्यक्तींचे अनुकरण होय. अर्थातच शिष्टाचार दोन प्रकारचा असतो एक मौखिक परंपरेने समूहात चालत आलेला, दुसरा म्हणजे शास्त्रोक्त शिष्टाचार. 'यद्यपि शुद्धम लोकविरुद्धम ना करणीयम ना चरणीयम' अशी एक शिष्टाचारासंबंधी उक्ती आहे. याचा अर्थ आपल्या वर्तनाचे परिमाण 'लोक' किंवा समुदाय हे असावे. तसे वर्तन करतांना मात्र कोणतीही पापपुण्य कल्पना मनात येता कामा नये.

कुसुमाग्रजांच्या प्रेम कवितेत एक महत्त्वाची गोष्ट आली आहे. ती म्हणजे, 'प्रेम आहे संस्कृतीचा सारांश' शिष्टवर्तनाचा गाभा किंवा स्थायीभाव माणसाचे चराचराविषयी प्रेम हा असला पाहिजे. माणसाने समूहजीवनाच्या सुखकारक सहानुभूतीसाठी शिष्टाचार निर्माण केले आहेत. शिष्टाचार हा संस्कृतीचा व्यावहारिक दृष्यभाग आहे. एखादा माणूस नको तसे वागू लागला की तुला हेच शिकवले काय? अशी पृच्छा करतो. 'आईने वळण नाही

लावले का?' म्हणून आईचा उद्धार कितीतरी वेळा होतो. आई, शिक्षक, वडीलधारी माणसे यांच्यावर शिष्टाचार शिकविण्याची जबाबदारी असते. म्हणजेच शिष्टाचार ही गोष्ट प्रयत्नपूर्वक अंगी बाणावी लागते. सुसंस्कार संकल्पनेतील मोठा भाग शिष्टाचाराचा असतो.

प्रौढपणा, गांभीर्य, नम्रता, ऋजुता, स्नेहलता, मृदुता आणि पारिभाषिक पारंपरिकता, तीतीक्षा, तत्परता या गोष्टी शिष्टाचार कल्पनेत अंतर्भूत आहेत. समाजव्यवस्था, राजव्यवस्था, व्यापार, शिक्षणव्यवस्था, न्यायव्यवस्था, कार्यालयीन व्यवस्था इ. सर्व व्यवस्थापनांमध्ये शिष्टाचारामुळे कामे, व्यवहार सुरळीत आणि नेटकेपणाने होतो. म्हणूनच जीवनात शिष्टाचाराला महत्त्व आहे. अगदी वारीसारख्या धार्मिक सारणीत सुद्धा शिष्टाचार पाळला जातो. अर्थातच काही शिष्टाचारालाच कायद्यांचा दर्जा प्राप्त होऊ शकतो. मात्र शिष्टाचार हा श्रेष्ठ संस्कारांचा भाग आहे. रामायण-महाभारतातील अनेकविध घटनांमध्ये शिष्टाचाराचे उत्तम नमुने आहेत.

शिष्टाचार आणि सदाचार यात मात्र अंतर आहे. शिष्टाचार हे बाह्यवर्तन असते तर सदाचार हा सद्चिचारी मनाचे वर्तन असते. शिष्टाचाराचे सदाचारात परिवर्तन होणे ही शिष्टाचाराची सांस्कृतिक उन्नत अवस्था म्हणता येते. म्हणूनच शिष्टाचार आणि अंतःकरण यात अंतर पडणे योग्य नसते. परंतु स्वार्थापोटी हे अंतर पडते आणि मनात विकृती जोपासल्या जातात आणि 'दाखवायचे एक आणि खायचे एक' असे वर्तन घडतांना दिसते.

सदाचार आणि शिष्टाचार यात अंतर पडत जाऊनच तत्त्वज्ञान आणि प्रत्यक्ष वर्तन यात दरी निर्माण झाली आहे याचा अनुभव येतो. सर्वच धर्ममतांच्या अनुयायांमध्ये आणि घटनेस अनुसरणाऱ्यांमध्ये ह्या गोष्टीचा अनुभव येतो. म्हणूनच जीवनविकास आणि शिक्षणप्रक्रियेत संस्कारांच्या बाबतीत दक्ष असावे लागते. मौखिक परंपरा अर्थात भाषा, साधनपरंपरा किंवा वस्तुपरंपरा आणि वर्तनपरंपरा या सर्व परंपरांत शुचितेचा अवलंब केला पाहिजे. अर्थातच परंपराशुचितेचे बाळकडू शैशवावस्थेपासूनच पाजणे अनिवार्य आहे. मानवी प्रकृतीला शुचितेचे बाळकडू पाजून संस्कृती जोपासता येते. हे घडले नाही तर विकृतींना आमंत्रण देणे घडते. म्हणूनच अखंड सावध राहून सदाचारी बनण्याचा आणि बनविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. त्यातील पहिला पाठ म्हणजे शक्य तेव्हा सत्य प्रतिष्ठेने आणि नम्रतेने वागणे होय. आईवडिलांनी हे बाळकडू

मुलांना घायला हवे. मोठेपणी गुडमॅनर्सचे धडे देऊन वर्तनात पोलाइटनेस आला तरी मनात येईलच असे नाही. मन घडविणे म्हणजे सदाचार शिकविणे. या शिक्षण प्रक्रियेचा मार्ग अगदी लहानलहान प्रसंगांतून जात असतो. त्यावर लक्ष केंद्रित केले असले तर स्वतंत्र शिक्षण प्रक्रियेची आवश्यकता राहणार नाही. 'सुसंगती सदा घडो । सुजन वाक्य कानी पडो । कलंक मतिचा झडो । विषय सर्वथा नावडो ॥' ही शिष्टाचाराची गुरुकिल्ली आहे.

ॐ नमो जी आद्या

माणसाची एक व्याख्या करावी लागेल. 'नावे ठेवणारा प्राणी म्हणजे माणूस होय.' अस्तित्वाच्या अज्ञात-ज्ञात अवस्थेच्या प्रकाशमानतेची, चैतन्यत्वाची, प्रचलनाची समग्र अनुभूती भाषात्मक स्वरूपात प्रसिद्ध करण्याची प्रक्रिया, नावे ठेवण्याच्या मानवी स्वभावामुळे सुरू आहे. आकाश, सूर्य, नदी, गहू, फुल असे कोणतेही नाव घ्या; ते नेमके कधी; कोणी ठेवले आणि प्रचारात कसे आले; याचे संशोधन करित बसावे लागेल. ते माणसानेच ठेवले हे मात्र नक्की. विश्वातील सर्व भाषांची व्यवस्था या मानवी प्रवृत्तीमुळे घडली आहे. आत्म्याचे इंद्रिय मन; तर मनाचे इंद्रिय भाषा व भाषेचे साधन मानवाचे स्वरेंद्रिय आणि मुख व त्यातील जिह्वा. 'आत्मन्' या तत्त्वाचा प्रकट होण्याचा जो स्फोट झाला असेल; तो ध्वनी स्वरूपात झाला. त्या वाणीला अक्षरांचे आकार देऊन; वाणीतून अनुभूतीचे पडसाद, शब्दरूपातून उमटले आणि भाषेचे अस्तित्व अनुभूत झाले, हे नक्की. परा, पश्रंती, मध्यमा, वैखरी या वाणींचा आद्य आणि सनातन स्फोट कोणता असेल यांविषयी, अतिप्राचीन मानता येईल असे अस्तित्व म्हणजे ॥ॐ॥ हे होय. विश्वातील अनादि भाषा कुल ॥ॐ॥ हे आहे; हे मान्य करावे लागेल. या ॥ॐ॥ चे प्रथम सगुणसाकार प्रक्षेपण कैलास पर्वतावर घडले आणि 'शिव' तत्त्व प्रसिद्ध झाले; असे म्हणण्यास वाव आहे. कैलासावर प्रकटणारे हे ॐकार स्वरूप दृष्टीला पाहता येते. ते ही सर्वप्रथम कोणाला; केंव्हा व कसे उमगले हा चिंतन संशोधनाचा विषय होईल. श्री संत ज्ञानेश्वर महाराज या अनादि नावाचे वर्णन करतात; यॐ

नमो जी आद्या । वेदप्रतिपाद्या । जय जय स्वसंवेद्या आत्मरूपा ॥ ज्ञा.अ.-
१॥.

माण्डूक्योपनिषदातील पहिल्या मंत्रात, “ॐ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्यानं भूतं भवभद्विव्यदिति सर्वमोकार एव । यच्चान्यत्रिकालातीतं तदूप्योकार एव ॥१॥” असे म्हटले आहे. पं. द. वा. जोग संपादित उपनिषदसंग्रहात आचार्य भक्त वि. वा. बापटशास्त्री या मंत्राचा अन्वयार्थ स्पष्ट करतात - हे सर्व विषयजात आपल्या अभिधानाहून - नांवाहून अर्थात वाचक शब्दाहून भिन्न नाही. अर्थ व शब्द अभेद आहे. अभिधान वाचक शब्द ओंकाराहून भिन्न नाही. त्यामुळे ओं अर्थात ॐ हे अक्षरच सर्व जगत आहे. ब्रह्मही ओंकारच आहे. अर्थातच भूतकालीन, वर्तमानकालीन व भविष्यकालीन सर्व वस्तुजात ओंकारच आहे. त्रिकालातीत केवळ कार्यावरून ज्ञात होणारे अव्याकृत, सूत्रात्मा इत्यादी तेही ओंकारच आहे. काठक, प्रश्न, मुंडक, तैत्तिरीय, छांदोग्य, गीता इत्यादी अनेक श्रुतिस्मृतीवरूनही ॐकार हेच ब्रह्मवाचक व ब्रह्मप्रतीक असल्याचे स्पष्ट होते.

एकूण या जगतातील ज्ञान ॐ ह्या नाम प्रतीकातून प्रतीत होते. ॐ हे ज्ञान रूप आहे. ॐकार हे अक्षरच सर्व भाषांच्या रूपाने सर्व विषयजातावर भाष्य करते. मानवात असलेले आत्मतत्त्व अथवा ब्रह्मचैतन्य ही ॐकारच आहे. म्हणूनच ॐकार हेच वाङ्मय रूपाने मनुष्यमात्राकडून स्फोटित होत ज्ञानविज्ञान आणि अज्ञानावरही भाष्य करते. सर्व मनोव्यवहाराचे आत्मनूपर साधनही ॐकारच आहे.

वेद हे अपौरुषेय वाङ्मय आहे असे म्हटले जाते. याचे कारण ॐकार या बीज मंत्रातूनच हे व्यापक वाङ्मय दृष्ट होऊन ऋषीमुखांतून प्रकटले आहे. भाषानिर्मितीविषयी अनेक सिद्धान्त मांडले गेले आहेत. त्यांनाही अपरिहार्यपणे ॐकार या मूळ आणि मूलभूत स्फोटाशीच येऊन थांबावे लागते.

योगायोग नव्हे - योगः कर्मसु कौशलम !

मानवी मन आणि देह हे खरोखरीच अति मौल्यवान आणि मोठे आश्चर्यकारक अस्तित्व आहे. या अस्तित्व प्राप्तीमुळे माणूस, आपल्या भोवतीच्या सर्व गोष्टींना, आपल्याला हवा तसा आकार देऊन; बदल करून; त्यांचा मानवाला आनंदप्रद असा; उपभोग घेण्यासाठी प्रयत्नशील असतो. अपरिहार्य आहे म्हणून जगत नाही तर; श्रेयस्कर जगायचे आहे या संकल्पासह तो जगतो.

वैश्विक मानवाने परमश्रेयस्कर असे जीवनाचे ध्येय म्हणून, ‘सत्, चित्, आनंद’ किंवा ‘सत्, शिव, सुंदर’ अशी त्रिपुटी स्वीकारली आहे. माणसाला पूर्ण आणि निखळ आनंदमयता हवी असते. या परमपदाच्या पूर्ण आनंदमयतेसाठी माणसाने जीवनसारणीची प्रस्थापना, आपल्या मन सामर्थ्याने केली. सद्गुरू, देवदेवता, पापपुण्य, विधिनिषेध, मानवी-अमानवी, साध्य-असाध्य, ऐंद्रिय-अतिंद्रिय अशा कितीतरी कल्पनांचे चिंतन केले आहे. जीवन जगत असतांना माणसाला, तर्क्य आणि अतर्क्य, बुद्धिगम्य आणि बुद्धी पलिकडील असे अनुभव सतत येत असतात. अनेकदा माणूस धर्मकर्मविधिनिषेधाच्या सारणीत संभ्रमित होऊन; अर्जुनाप्रमाणे हतबल, दुःखी आणि माया विव्धल होतो. अनेकदा माणूस निःसहाय आणि निरुपायी होऊन दैवाला शरण जातो. माणसाला लाभलेल्या मन आणि देहाच्या अद्वितीयतेचा त्याला विसर पडतो. अवघ्या गोष्टी केवळ योगायोगानेच घडत असतील तर माणसाच्या सापेक्ष प्रयत्नशीलतेला काय अर्थ? ज्ञानमयतेची परिपूर्ण अवस्था, परिपूर्ण निखळ आनंदाची अनुभूती यांपासून वंचितच राहणार असेल तर त्याच्या जगण्याचा नेमका अर्थ तरी

काय ?

‘प्रज्ञानं ब्रह्म’, ‘अयमात्माब्रह्म’, ‘अहं ब्रह्मामस्मि’, ‘तत्त्वमसि’, ‘एकोहंम् बहुस्याम प्रजायेय’ अशा महावाक्यांचे चिंतन सद्गुरूमुखातून अवगत होऊन; माणसाला स्वतःच्या अस्तित्व सामर्थ्याचे भान आणून दिले गेले. संभ्रमावस्थेतून बाहेर पडून एक निश्चित ध्येय लाभलेले ते म्हणजे परमपदी पावणे, हे होय. आपल्या जगण्याला पुरुषार्थाचे परिमाण देऊन; ‘अर्थ’ आणि ‘काम’ या पुरुषार्थांना ‘धर्म’ धारणासारणीचे कोंदण देऊन; ‘मोक्ष’लक्ष्यी व्यवहाराचे भान दिले. त्यासाठी निश्चित मार्ग सांगितला- ‘योग’! ‘सिध्य सिध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते’ अशी श्रीकृष्णांनी भगवद्गीतेत द्वितीय अध्यायात योगाची व्याख्या सांगून; पूर्णानंदस्थिती प्राप्तीसाठी; सफल आणि निष्फल दोन्ही परिमाणे सारखी मानून, मनाच्या समतोलपणाने कर्म करण्याचा मार्ग सांगितला. वासनादेहातील मनाला सापेक्ष श्रेयस्कर व्यवहार करतांना ‘योगः कर्मसु कौशलम्’ असे योग आणि व्यवहाराचे अनुबंधनही प्रतिपादिले. पापपुण्याचा दोष न लागू देता बुद्धिनिष्ठ अलिप्ततेने कौशल्यपूर्ण कर्म करण्याची हातोटी म्हणजे योग साधना; हेही सांगितले. भगवंतांनी विज्ञाननिष्ठा आणि साधनेसह, लौकिक व्यवहार बुद्धिनिष्ठेने साधत, परमपदी पोचण्याचा ‘योग’ मार्ग प्रशस्त केला. म्हणूनच श्रीमद्भगवद गीतेत अर्जुनविषादयोग यांपासून मोक्षसन्ध्यासयोगपर्यंत सर्वच साधनामार्गांना, योगसंज्ञेने संबोधून ‘सच्चिदानंदपदी’ जाणे हे जीवनाचे अंतिम लक्ष्य बोधित केले.

‘योगायोगा’ने अचंबित, स्तंभित न होता योगपूर्वक मूलकारणाचे ज्ञान माणूस मिळवू शकतो; याविषयी भगवंतांनी आश्वासित केले. ‘योग’ हे ऐच्छिक कर्मपर अभ्यसनीय वर्तन आहे तर ‘योगायोग’ हे परमतत्त्वाचे लौकिकातील अभ्यासयुक्त स्वाभाविक वर्तन असल्याने माणसाच्या दृष्टीने अनैच्छिक वर्तन आहे. ‘योग’साधनेने या योगायोगाचे बुद्धिगम्य ज्ञान होऊन; मूलकारणाचा स्वतःसह चराचरात साक्षात्कार घडतो, म्हणून; स्थितप्रज्ञ स्वरूपात योगी होणेच श्रेयस्कर. हे अवघड आहे. अशक्य नव्हे. भगवंत म्हणतात, ‘अभ्यासेऽप्य समर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव । मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्ससि ॥अ.१२.१०॥ आणि श्री ज्ञानेश्वर घोषित करतात ‘म्हणोनि अभ्यासासि कांही । सवर्था दुष्कर नाही । या लागी माझ्या ठायी । अभ्यासें मिळ ॥ज्ञा.१०-११३॥

अनंत ही मग नामे झाली !

अस्ति भाति प्रिय सिंधूत । नामरूप लाटा भासत ॥

ते निजात्मरूप झालिया ज्ञात । होय सुखरूप तेचि कार्ली ॥

ज्ञाताकडून अज्ञाताकडे झेपावत, अंतिम ज्ञानाचा वेध घेत राहणे; ही माणसाची प्रवृत्ती आहे. यातच अखंड अशी ज्ञानार्जन प्रक्रिया सुरू असते. अज्ञानात आनंद मानून जगणाराला मानव म्हणता येईल का? माणूस अंतिम ज्ञानाविषयी चिंतन करतो. या चिंतनाचा परिपाक म्हणजे ‘आहे’ आणि ‘नाही’ अशी दोन बुद्धिनिष्ठ मते तयार होणे होय. मानवी अस्तित्वाला जे ऐंद्रिय कक्षेत, मनाच्या सहाय्याने आणि जीवाच्या योगाने अनुभूत होते; त्याच्या पलिकडे, कारणाचा वेध घेत, तो जातो. तेव्हां काहीतरी असलेच पाहिजे असे त्याच्या अनुभूती संवेदनप्रक्रियेला ठामपणे वाटते. त्या अंतिम कारणाला केवलता, निर्गुणनिराकार आणि निर्विविकार अस्तित्व असे मानले आहे. हे अस्तित्व चैतन्यमयी, शक्तिपूर्ण, स्वभावतः स्वयंप्रकाशी, अविनाशी, अविचल, चिरंतन आणि सनातन असल्याची अनुभूती घेणाराची संख्या अपरिमित आहे. त्यांच्या अनुभव सिद्धीने; ‘नाहीच!’, ‘शून्यअस्तित्व!’ असा अनुभव घेणारांना; आपसूकच ज्ञानप्रक्रियेत अपूर्ण सिद्ध केले आहे. ‘आहे’ या अनुभव सिद्धतेमुळे मानवी ज्ञानविज्ञानात्मक धारणेला भक्कमपणा प्राप्त झाला आहे. असे असूनही मानवाच्या जीवनसारणीत, अज्ञान, विस्मृती आणि विकारबद्धता यामुळे पुन्हा पुन्हा ‘त्या’ अस्तित्वाचा आणि आपला अनुबंध काय; याचा शोध घेणे सुरूच असते. ‘त्या’ आधारे आपल्या जीवनाचे भावात्मक आणि अभावात्मक भरणपोषण सुरूच असते. म्हणूनच सत्संग आणि सद्गुरूची मानवी जीवनात

अपरिहार्यता निर्माण झाली आहे.

सत्संगातून आणि सद्गुरूकृपेने मानवी अस्तित्व हे देखील 'त्याचे'च एक अस्तित्वरूप आहे याची खात्री पटली. 'त्या'शी अद्वैत पावणे ही अंतिम आनंदपूर्णावस्था होय याचे ज्ञान झाले. 'त्या'शी एकरूपच नव्हे तर स्वरूप होण्याचे अनेक मार्ग निर्माण झाले. त्याचे अस्तित्व आणि दृश्यमान विश्व, वस्तुमात्र आणि जीवमात्र यांचा अनुबंध मांडणारे अनेक सिद्धान्त प्रकट झाले. श्रुती, ब्राह्मणे, आरण्यके, उपनिषदे, स्मृती, पुराणे यांतून या अनुबंधाची व्यापक चर्चा झाली. मानवी व्यवहारात 'त्या'च्या संवेदनाचा अनुबंध कोणता याची चर्चा 'भगवद्गीतेत' विस्तृत प्रमाणात सर्वकशपणे झाली. या सर्व सनातन ज्ञानमंथनातून पुरुषार्थाचा मार्ग प्रसिद्ध झाला. तो निष्कामकर्मपरतेसह अनन्यभक्ती साधनेचा! त्या मार्गाचे दृष्यरूप म्हणजे निरपेक्ष प्रेम आणि निःस्सीम भक्ती होय. महाराष्ट्रातील संतपरंपरेने हा मार्ग वहिवाटीत आणला आणि ज्ञानप्रबोधासह, निष्काम कर्मपरतेने सर्वात्मक अस्तित्वाची समदृष्टीने सेवा करण्याचा अभ्यास जनसामान्यात सुरू झाला. या अभ्यासाचे स्वभावात रूपांतर झाले की जनी जनार्दन प्रकटतो अशी साक्ष मिळते. ह्या माऊलींच्या मार्गाचा कळसाध्याय जगद्गुरू संत श्री तुकाराम महाराज यांनी लिहिला. दुःखभरल्या त्रस्त जीवनाला जगण्याचे एक सुखद साधन मिळाले. माणसाच्या वर्तनाला एक अलौकिक परिमाण लाभले. या परिमाणाला मनस्वीपणे जगण्याची शैली लाभली. म्हणूनच श्री संत तुकाराम महाराज म्हणतात त्याप्रमाणे पंढरीची वैकुंठप्राप्ती सहज साध्य झाली. श्री संत तुकाराम म्हणतात- 'आवडीसारखे संपादिले सोंग । अनंतहीं मग झाली नामे ॥१॥ कळे ऐशा वाटा रचिल्या सुलभा । दुर्गम या नभाचाही साक्षी ॥२॥ हातें जेवी एक मुखें मार्गें घांस । माउली जयास तैसी बाळा ॥३॥ तुका म्हणे माझें ध्यान विटेवरी । तैसीच गोजिरी दिसे मूर्ति ॥४॥'

सद्गुरूं तं नमामी ।

ब्रह्मानंदं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्ति । द्वंद्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ॥ एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं । भावातीतं त्रिगुणरहित सद्गुरूं तं नमामि ॥ सद्गुरूंविषयीच्या या सनातन प्रार्थनेत केवळ ज्ञानमय, नित्य पवित्र, अचल, सर्वत्रसाक्षीभूत, वासनेच्या पलिकडे, त्रिगुणरहित अशा सद्गुरूंचे अर्थात 'त्या' 'परमतत्त्वाचे' अथवा मूलकारणाचे वर्णन केले आहे. त्या परमतत्त्वाचा परम आविष्कार म्हणून उत्पत्ती, स्थिती आणि लय यांचे नित्य प्रचलन करणाऱ्या ईश्वर रूपात सद्गुरूंचा अनुभव घेत सद्गुरूंना शरण जायचे - गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरा । गुरुः साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्री गुरवे नमः ॥ स्वतःच्या अस्तित्वाबरोबरच विश्वाचे अस्तित्व उलगडून स्वानुभवासह स्वानंदसुख भोगावयाचे असेल तर सद्गुरूंशी अद्वैत होणे साधले पाहिजे.

श्री संत ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात- 'यदक्षरमनाख्येमानन्दमजमेकलम् । श्रीमन्निवृत्तिनाथेति ख्यातं दैवतमाश्रये ॥ ॥ गुरुरित्याख्यया लोके साक्षाद्विद्या हि शाङ्करी । जयत्याज्ञा नमस्तस्यै दयाद्रायै निरन्तरम् ॥ अर्थात- अक्षर, अनाख्येय, आनंद, अज व एकल असे जे आहे तेच निवृत्तीनाथ या नावाने ख्यात आहे. ते माझे दैवत असल्याने मी त्याचा आश्रय करित आहे. ते लोकांना दिसतात तसे मला दिसत नाहीत. साक्षात् शांकरा विद्या मानुषीरूपात प्रगटली आहे असे मला अनुभवास येते. अशा तऱ्हेने आपल्या संपूर्ण ज्ञानसाधना प्रक्रियेचे श्रेय ज्ञानेश्वर सद्गुरूंना देऊन 'जाणतेनो गुरू भजिजे ।' अशी सांगी देतात. सद्गुरू, शिष्याची अवस्था आणि भाव ओळखून त्याला ज्ञानमय होण्याचा उपाय सांगतात. याविषयी अनुभव सांगतांना श्री माऊली तुकाराम महाराज

म्हणतात- माझिये मनींचा जाणोनियां भाव । तो करी उपाव गुरुरावो ॥१॥
 आवडीचा मंत्र सांगितले सोपा । जेणें नोहे गुंफा कांही कोठें ॥२॥ जाती पुढें
 एक उतरले पार । हा भवसागर साधुसंत ॥३॥ जाणत्या नेणत्या ज्या जैसी
 आवडी । उतार सांगडी तापे पेटे ॥४॥ तुका म्हणे मज दावियेला तारूं । कृपेचा
 सागरू पांडुरंग ॥५॥ सदगुरूचे लक्षण स्पष्ट करताना विचारसागररहस्यकार
 म्हणतात- वेदशास्त्रसंपन्न, ब्रह्मात्मबोधात निमग्न आणि शिष्यास कळवळ्याने
 उपदेश करणारा अर्थात जीवेश्वरांचा भेद, जीवजीवांचा भेद, जीवजडाचा भेद,
 ईश्वरजडाचा भेद व जडाजडाचा भेद स्पष्ट करून; भेदांचे निराकरण करित;
 अद्वितीय ब्रह्माचें आत्मतत्त्वानें प्रत्यक्ष ज्ञान घडवून; संसाराचे मिथ्यत्व सिद्ध
 करून; प्रबोधित करतो; तो सदगुरू होय. सदगुरूच्या अधिकाराविषयी श्री
 गुरू स्वामी गोरक्षनाथ म्हणतात- न गुरोरधिकं न गुरोरधिकं न गुरोरधिकं न
 गुरोरधिकम् । गुरूशिवाय सर्वश्रेष्ठ किंवा अधिक काहीही नाही. ते आणखी
 स्पष्ट करतात- करुणाखड्गपातेन छित्वा पाशाष्टकं शि (प) शोः ।
 सभ्यगानन्दजनकः सदगुरूः सोऽभि धीयते ॥ अर्थात करुणारूपी खड्गप्रहारानें
 शिष्याचे अष्टपाश कापून देणारा, सर्वानंद देणारा सदगुरू म्हणून ओळखला
 जातो. विकल्पसागरात्थोराच्चिन्ताकल्लोलदुस्तरात । प्रपञ्च-वासना-दुष्ट-(ग्रह)
 ग्राहजावसमाकुलात् ॥ 'वासना-लहरी-वेगाद्यः स्वं तारयितुं क्षमः ।
 स्वस्थेनैवपदेशेन निरुत्थानेन तत्क्षणात् ॥' अर्थात विकल्पाच्या सागरांत घोर
 दुस्तर चिंतारूपी लाटांतून प्रपंचवासनारूपी दुष्ट ग्रह त्याज्य आहेत. वासनारूपी
 लहरी वेगांत उठत आहेत. असा सागरांतून स्व-उपदेशानें निरुत्थानानें सदगुरू
 शिष्यास तारूं शकतो.

परमार्थसाधना असो की प्रपंचसंसार साधना असो ज्ञान संवेदन आणि
 वर्तनप्रक्रिया यांच्या अनुबंधासह यशस्वी जीवनक्रम अनुभवण्यासाठी सदगुरूला
 शरण जाणे हेच श्रेयस्कर होय.

अष्टौसिद्धि दासी संकट को वैरी ।

आपण सारेच सिद्धिविनायकाचे वेडे आहोत. सर्वकार्यारंभी त्या
 सिद्धिविनायकाची पूजा करतो. हा गणनायक सिद्धिविनायक विघ्नहर्ता सुखकर्ता
 दुखहर्ता आहे. अष्टसिद्धी विनायकाच्या ठायी दासी म्हणून सेवेसाठी तत्पर
 असतात. समस्त मांगल्याचा दाता हा सिद्धिविनायक. आपण सांसारिक मनुष्यमात्र
 सुखदुःखाच्या लाटांवर स्वार होऊन भवसागर पार करण्यासाठी त्या
 सिद्धिविनायकाला शरण जातो. हा शिवपुत्र शिवानुशासनाचा प्रथमसिद्ध होय.
 मात्र त्याने शिवस्वरूप अर्थात आत्मस्वरूप होण्यापेक्षा; मोक्ष स्वीकारण्यापेक्षा
 सिद्धियोगाने रिद्धिसिद्धींचा विनियोग भूतात्रांच्या मांगल्यासाठी करण्याचा संकल्प
 केला. अन्य सिद्ध मुमुक्षुंच्याच्या दृष्टीने आणि अनन्य भक्तियोग्यांच्या दृष्टीने
 सिद्धि ह्या आत्मस्वरूप होण्याच्या मार्गातील अर्थात भक्तिमार्गातील विघ्नेच
 होत. शिवतत्त्वाने व्याप सांभाळण्याचे कार्य श्री विष्णुस्वरूप श्रीगणेशांना दिले
 आणि त्यांच्या ठायी अष्टसिद्धींसह रिद्धींची लोककल्याणार्थ योजना केली.

साधू, सिद्ध, संत हे भूमीवरील चालतेबोलते, सगुणरूप परमेश्वरच होत.
 म्हणूनच त्यांना शरण गेले आणि त्यांना साकडे घातले की त्यांच्या ठायीच्या
 रिद्धीसिद्धी; भक्तांना, शिष्यांना, आर्तांना सांभाळण्यासाठी, त्यांची श्रद्धा सत्यतेच्या
 कसोटीवर उतरविण्यासाठी; कार्यतत्पर होऊन चमत्कार घडतात. आणि
 शरणागतांची विघ्ने, दुःखे नाहिशी होतात. पुरुषार्थ चतुष्टय साधतांना गृहस्थाश्रम
 सर्वात कठीण त्यातून यशस्वीपणे पार होतांना, धर्मकर्ममिमांसेनुसार वर्तन
 करतांना समाजजीवनात येणाऱ्या अडचणींवर मात करण्यासाठी आपण, देवत्व
 प्राप्त झालेल्या विभूतींना शरण जातो. या सिद्धींविषयी जनसामान्यांत कुतुहल
 असते.

श्रीकृष्ण भगवंतांच्या भगवद्गीतेतील, 'युञ्जन्नेनं सदात्मानं योगी नियतमानसः । शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥अ. ६ श्लोक १५॥ वर प्रवचन करतांना माऊली ज्ञानेश्वर म्हणतात- 'देखें साधक निघोनि जाये । मागां पाऊलाची वोळ राहे । तेथ ठायीं ठायीं होये । हे अणिमादिके ॥२९७॥ अर्थात प्रत्येक पावलावर अष्टसिद्धी हात जोडून उभ्या असतात. श्रीकृष्णांनी भागवतात श्री उद्धवाला सिद्धिनिष्पत्तीविषयी स्पष्ट माहिती दिली आहे. श्रीकृष्ण म्हणतात, 'जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः । मयि धारयतश्चेत उपतिष्ठन्ति सिद्धयः ॥ए.भा.अ. १५ श्लोक १॥ त्यावर भाष्य करतांना एकनाथ स्पष्ट करतात, प्राणायाम साधला, इंद्रियनिग्रह झाला, चित्ताची भक्तियुक्त एकाग्रता झाली की योग्याचे ठिकाणी अनिवार सिद्धी उत्पन्न होतात. त्याचेकडून कोणतीही इच्छा पूर्ण होते. उद्धवांनी सिद्धींची संपूर्ण माहिती श्रीकृष्णांना विचारली तेव्हा देहसिद्धीच्या योगाने 'अणिमां, 'महिमा' आणि 'लधिमा' या सिद्धी प्राप्त होतात. इंद्रियाद्वारा 'प्राप्ती' ही विषयपरिपूर्ती करणारी चवथी महासिद्धी होय. परलोक ज्ञान देणारी 'प्राकाश्य ऋतदृष्टता' ही पाचवी, शक्ती प्रकटविणारी 'असंग ईशिता' ही सहावी तर प्रत्यक्ष परमेश्वराचे धर्म प्रकटविणारी 'वशिता' ही सातवी आणि त्रैलोक्यातील अनुपमेय भोग प्राप्त करून देणारी 'यत्कामस्तदवस्यति' ही आठवी महासिद्धी होय. अशा अष्टसिद्धींशिवाय दहा लघु सिद्धींची चर्चा महाराजांनी केली आहे. पुरुषार्थ प्रपंचयोग साधणाऱ्या सामान्य माणसालाही सिद्धी प्राप्त होणे शक्य आहे. 'सिद्धिसिद्धान्तपद्धती' या ग्रंथात पंचोपदेशात श्रीगुरू गोरक्षनाथांनीही नाथकुलांतील योग्याला बारा वर्षांच्या साधनेत प्रत्यक्ष भैरवाप्रमाणे सिद्धी कशा प्राप्त होतात हे सांगितले आहे. सिद्धी प्राप्त होणे हे योगी मुमुक्षुचे साध्य नसते. सिद्धीलीलेत न अडकता, मोक्षप्राप्तीपर्यंत त्यास जायचे असते. भक्तियोगात म्हणूनच सिद्धी ह्या ध्येयमार्गात अडथळा असल्याचे म्हटले आहे. असे असले तरी सिद्ध, योगी, ज्ञानी संतपदाला पोचलेल्या विभूतिमत्त्वाचा संचार लौकिकात घडतांना; त्यांना शरण जाणाऱ्या जनसामान्यांना; या विभूतिमत्त्वांच्या ठायी अनिवार्य असलेल्या सिद्धींचा लाभ, भवसागर पार करतांना नौकेचा आधार मिळाला तसा होतो. चमत्कारांच्या स्वरूपात कृपा घडते हे त्या अनिवार्य सिद्धींच्या योगाने. मात्र सिद्धींचा प्रयोग योगी, संत हेतूपूर्वक करीत नसतात. ते आत्मोद्धाराबरोबर लोकोद्धार करण्यासाठी सेवाकार्य करीत असण्यातच दंग असतात. ●●●

निश्चयाचे बळ

निश्चय म्हणजे एखादी गोष्ट करण्याचे ठरवून ती पूर्णत्वास नेण्याची खूणगाठ होय. निश्चय पूर्णत्वास नेण्यासाठी संघर्ष अटळ असतो. संघर्ष करताना तन, मन आणि धन या तिन्ही संदर्भात क्लेष होणेही ओघानेच आले. निश्चयाची दृढता असेल; तरच क्लेशदायक ठरणाऱ्या सर्व घटना, प्रसंग, व्यक्तिबंध, साधने आणि नैसर्गिक किंवा मानवनिर्मित आपत्तीवर मात करता येते. निश्चय सिद्धीस जाण्यासाठी मानसिकता, भोवतालची परिस्थिती, संधी आणि क्रियाशीलता यांची अनुकूलता तर हवीच, परंतु तेव्हाहीच नियतीची अनुकूलताही आवश्यक असते. नियती अनुकूल करणे मानवाच्या हेतूशुद्धतेवर आणि निश्चयाच्या दृढतेवर अवलंबून असते. हे खरे असले तरी एक टक्का अकल्पित नियतीच्या हातात असते. हे सदैव लक्षात असणे आवश्यक असते. निश्चय सिद्धीचे हे सूत्र लक्षात घेतले तर निश्चयसिद्धी ही जवळपास पूर्णतः मानवाच्या कर्तृत्व आणि कर्तव्यतत्परतेच्या हाती आहे.

दैवाला दोष देऊन, दैवाधीनतेवर विश्वास ठेवून आणि भोवतालच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, कौटुंबिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, नैसर्गिक आणि शारीरिक परिस्थिती यांविषयी नकारात्मक भूमिकेला कवटाळले तर निश्चय पराभूत होणार हे निश्चित! मनाची मशागत सकारात्मक भूमिकेने करून स्वतःच्या कर्मतत्परता आणि कर्तृत्वावर दृढविश्वास ठेवला तर भोवतालची परिस्थिती कोणत्याही स्थलकालसापेक्षतेतही व्यक्तीला अनुकूलच होते. लढण्याचा निश्चय करायचा आणि हात, पाय, कान, डोळे शस्त्र सांभाळण्यात गुंतले आहेत. मग कसे लढणार? असा विचार म्हणजे आत्मघात होय!

आत्यंतिक स्पर्धेच्या या युगात साधनांच्या गर्दीत हरवलेल्या परिस्थितीवर मात करून यशस्वी ध्येयसिद्धी करावयाची असेल तर मनाच्या शेतात सकारात्मकतेची मशागत करून त्यात निश्चयाचे बी पेरून प्रयत्नांचे अखंड सिंचन केले पाहिजे. असे केले तर निश्चयसिद्धी निश्चित! सोऽहम् तत्त्वाची प्रचिती येणारच! प्रभूरामचंद्र, आर्यचाणक्य, शिवछत्रपती, स्वामी विवेकानंद, विनोबा भावे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी, प्रधानमंत्री नरेंद्रभाई मोदी अशी कितीतरी उदाहरणे आपल्या इतिहासात दडलेली आहेत. बहिणाबाई म्हणतात, 'नको नको रे ज्योतिषा माझ्या दारी येऊ; माझे दैव मले कये; नको माझ्या दारी येऊ।' आणि तुकोबाराय तर घोषणाच करतात, 'निश्चयाचे बळ तुका म्हणे तेचि फळ।'

सत्यासत्य विवेक

नेहमी खरे बोलावे असे आपण लहानपणापासूनच ऐकत असतो आणि सांगतही असतोच. खोटे बोलावे असे जगातील कोणीही सुसंस्कृत माणूस कधीही सांगणार नाही. एवढेच काय कोणीही माणूस खोटे बोलावे असे उघड सांगत नाही. 'बरे, सत्य बोला। यथा तथ्य वागा।।' ही संतांची सांगी सर्वांचीच पाठ आहे. सत्य आणि योग्य बोलणे चांगले यात संशय नाही. शास्त्रीय ज्ञान हे तर सत्य विधान म्हणूनच प्रकटते. पण मग ललित साहित्यातील रंजक आणि रम्य वर्णनांचे काय? विनोदांचे काय? कलाविष्कारांचे काय? कलेत तर सारे संमोहकच असते. सत्याभास म्हणजे कला! कलेच्या ठिकाणी सत्य गोष्टी करायचे ठरविले तर अनर्थ ओढवेल. नरसिंह अवतार नाटकात, नाटकातील नरसिंहाने हिरण्यकश्यपूच्या पोटावर खरेच नखांचा प्रयोग केला तर खूनच व्हायचा! 'बोलाचाच भात आणि बोलाचीच कढी' खाऊन कोणाचे पोट भरेल का? मृगजळावर तहान भागेल का? विज्ञान आणि कला यात सत्य आणि असत्य या विषयीचा विचार महत्त्वाचा ठरतो. विज्ञानात सत्याची साक्षात मांडणी करावी लागते, तर कलेत सत्याभास महत्त्वाचा ठरतो. बैलाचे सोंग घेऊन आलेल्या बहुरूप्याची परीक्षा बिरबलाने पाठीवर खडा मारून घेतली. बहुरूप्याला सोंग वठवायचे होते. म्हणजे खरा बैलच आहोत हे दाखवायचे होते. म्हणून त्याने खडा लागताच कातडी थरथरून दाखविली. साहित्य, संगीत, चित्र, शिल्प, नाट्य, चित्रपट आदी कलांमध्ये सत्याचा आभास करण्याची शक्ती पराकोटीला पोहोचते आणि सत्याचा आभासच सत्य वाटू लागतो. या दृष्टीने ज्ञानविज्ञानकला मांडणीमध्ये सत्यासत्यविवेक

महत्वाचा ठरतो.

दैनंदिन व्यवहारात देखील सत्यासत्यविवेक महत्वाचा ठरतो. 'यद्यपि शुद्धम् लोकविरुद्धम् ना करणीयम् ना चरणीयम्' ही उक्ती यासाठीच आली आहे. महाभारत युद्धप्रसंगीचे धर्मराजाचे 'नरो वा कुंजरो वा' ही अश्वत्थामा हत्ती की माणूस याविषयीची उक्ती प्रमाण म्हणून नेहमीच सत्यासत्यविवेकाविषयी सांगितली जाते. व्यवहारात सत्य बोलणे कितपत योग्य असते. एकदा एका रागीट आणि दारुड्या नवऱ्याच्या बायकोने; शिजवून ठेवलेले मटण नकळत कुत्र्याने खाऊन पसार झाल्याचे पाहून; कुत्र्याचे पिल्लूच कापून; नवरा घरी यायच्या आत शिजवून ठेवले. हे सर्व तिचा पाच-सात वर्षांचा मुलगा पाहात होता. त्याला विचार पडला आता हे वडिलांना सांगावे का? सांगितले तर आई मार खाईल आणि न सांगावे तर बाप कुत्रा खाईल?' अशावेळी त्याने वडील आल्यावर बाहेर खेळण्यासाठी पळ काढण्याचे ठरविले. म्हणजे व्यवहारातील सुरक्षिततेसाठी, शांततेसाठी आणि सुविहिततेसाठी सत्यासत्यविवेक आवश्यकच म्हणावा लागेल.

मग सत्य बोलण्याचा आग्रह म्हणजे काय? आपल्या सर्वांच्या जगण्याचे मूळ कारण म्हणजे परमेश्वर! तेच सत्य! त्याला स्मरून जगण्याचा, चिंततत्त्वाचा आग्रह म्हणजे सत्य! सत्य तेच पवित्र आणि जे पवित्र ते निरपेक्ष आनंदाचा विषय. सत्य हे सत्चिदानंद स्वरूप आहे. परमेश्वराचे ठिकाणी सर्वांसाठीच करुणा असते. सर्वांना जगवते ते सत्य होय. म्हणूनच सत्यासत्यविवेकाचा अर्थ असा की, सत्य म्हणजे अहिंसा, समाधान, आनंद, पोषण, करुणा, प्रेम होय. आणि असत्य म्हणजे हिंसा, द्वेष, असूया, मत्सर, शोषण होय. सत्य म्हणजे शोषणमुक्तपणाने; सर्वांसाठी जगा आणि जगू द्या ही वृत्ती प्रकटणे आणि सर्वांना सुखाने जगविणारे वर्तन करणे होय. वैष्णवांची सांगी आहे, 'विष्णूमय जग । वैष्णवांचा धर्म। भेदाभेद भ्रम । अमंगळ ॥ कोणाही जीवाचा । न घडो मत्सर । वर्म सर्वेश्वर । पूजनाचे ॥' हाच सत्यासत्य विवेक होय.

आनंद

मनासारखे झाले की आपल्याला आनंद होतो. तिकीटाच्या रांगेत कंटाळून गेल्यावर खिडकीशी पोहोचलो, हव्या त्यावेळेस नेमका चहा मिळाला, भेटावीशी वाटणारी व्यक्ती भेटली, आणि असे सारे काही मनाला हवेसे वाटले तेव्हा मिळाले; की मनाला आनंद होतो. खायला, प्यायला, ल्यायला, पाहायला, ऐकायला, गंध घ्यायला हवे तेव्हा हवे तसे, हवे तेवढे शरीराला मिळाले की शरीराला आणि त्याबरोबर मनाला आनंद होतो. हवे असलेल्याच्या प्रमाणातील कमीजास्तपणामुळे आनंदही कमीजास्त होतो. आवडणारी असली तरी; तीच तीच गोष्ट सारखीच मिळू लागली तरी आनंद कमी कमी होत होत आनंदच वाटेनासा होतो. घरदार, शेतीपोती, बायकोमुले, पैसाअडका, मानपान, विजयसत्ता या सर्व गोष्टीही लाभल्या आणि त्या हव्या तेवढ्या लाभल्या की आनंद होतो. हे सारे खरे पण या आनंदाचे एक वैशिष्ट्य आहे; ते म्हणजे हा आनंद आशा, अभिलाषा, त्वेष, मत्सर, स्पर्धा, हाव, अपेक्षा, अभिमान, ताठा, गर्व, असूया, द्वेष निर्माण करतो आणि स्वतःच मरून जातो. आणि पुन्हा आनंदासाठी आतूर होतो. अर्थातच हा आनंद क्षणभंगुरच असतो. तो पुन्हापुन्हा प्राप्त होण्याची भूक मात्र बळावतो. 'भोगातून भोग वाढत जातो' म्हणतात ते यासाठीच.

म्हणूनच माणूस अविनाशी चिरंतन आनंदाच्या लाभासाठी आतूर होतो. असा आनंद निरपेक्ष झाल्याशिवाय मिळत नाही. संत गाडगेमहाराज म्हणत, 'ज्याच्या आशा मनसा त्याच्यासारखा भिकारी नोय । जो निरास झाला थो जगाचा राजा ।' बालकवी 'आनंद' कवितेत लिहितात 'आनंदी आनंद गडे ।

इकडे तिकडे चोहीकडे । वरती खाली मोद भरे । वायुसंगे मोद फिरे ॥’ पण ते पुढे सांगतात, ‘स्वार्थाच्या बाजारात किती पामरे रडतात । त्यांना मोद कसा मिळतो । सोडून स्वार्था तो जातो.’ याचा अर्थ चिरंतन आनंदाची एक अट आहे ती म्हणजे निःस्वार्थता अर्थात निरपेक्षता! या निरपेक्षतेने आपण जग अनुभवू लागलो की अवघ्या सृष्टीत आणि आपल्या दैनंदिन व्यवहारातील सर्व व्यवहार हा खेळ वाटू लागतो. आणि निखळ आनंद मिळतो. सत्य, शिव म्हणजे पवित्र किंवा स्वच्छ शुद्ध अशा गोष्टी समोर आल्या की असा आनंद मिळतो. जेव्हा जेव्हा जेथे जेथे असे अनुभव येतात; तेथे तेथे ह्या आनंदाची अनुभूती येते. सूर्योदय, सूर्यास्त, आकाशातील तेजोराशींची आकाशात आणि जलधूमधील प्रतिबिंबात, आर्ताच्या सेवेत, निसर्गाच्या विभ्रमात, संगीत, चित्र शिल्प, नाट्य, साहित्य आदी कलांमध्ये ज्ञानार्जन आणि ज्ञानप्राप्तीमध्ये अशा अवतीभवतीच्या सर्वच गोष्टीत आनंद भरून असतो. हा आनंद म्हणजेच परमेश्वराचे चैतन्यरूप होय. ते पाहण्याची निःस्वार्थ भूमिका, दृष्टी आणि वृत्ती मात्र हवी. कवी, लेखक, कलावंत, शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, चिंतक, ऋषी, मुनी, तपस्वी, भक्त, सेवक यांचे ठिकाणी ही वृत्ती असते. निखळ आनंद हा सत्य, शिव आणि सुंदर अशा स्वरूपाचा असतो. तेच तर परब्रह्माचे स्वरूप आहे. म्हणजेच परमेश्वर आनंदमय आहे. निरागस बालरूप हे असे आनंदविभोर असते. म्हणून तर सर्वजण बालक्रीडेत, उगवत्या तृणांकुरात, उगवत्या सूर्योदयात, उसळत्या लाटात, बिलगून जाणाऱ्या वायुलहरीत आणि उत्कट निखळ प्रेमभावनेत आनंदमग्न होतात. हाच तर आत्मसाक्षात्कार असतो. हेच तर सत्चिदानंदरूप असते. हा आनंद मिळविण्याची इच्छा ठेवून निरपेक्ष कर्तव्यतत्पर कर्म करू लागले की आनंद आपल्या हाती येतो. मन प्रसन्न होते.

माणूस

पृथ्वीतलावरील प्राणीसृष्टीत माणूस नावाचा एक प्राणी आहे. अवघा माणूस एक असे आपण म्हणतो ते सर्व ठिकाणी माणूस शारीर आणि मानसिकदृष्ट्या सारखा आहे म्हणून. माणूसप्राणी अन्य प्राण्यांपेक्षा वेगळा आहे असे स्वतः माणूसच अगदी निखून सांगत असतो. परा, पश्यंती, मध्यमा आणि वैखरी अशी चतुर्विध वाणी, हसणे, रडणे आणि सर्वसृष्टीचा माणूसकेंद्रित उपयोग करणे ही माणसाची आगळी वैशिष्ट्ये असल्याचे सांगितले जाते. याशिवाय नवनिर्मिती हे माणसाचे खास वैशिष्ट्य आहे; हे तर अहमहमिकेने सांगितले जाते. माणसाजवळ असलेल्या निर्माणक्षमतेमध्ये मनःशक्तीला मोठे स्थान आहे. माणसाच्या प्रतिभेने माणसाने चौदा विद्या आणि चौसष्ट कलांची निर्मिती केली आणि तो जगाचा स्वामी झाला. मन असलेला प्राणी म्हणजे माणूस अशीही एक माणसाची व्याख्या आहे. खरेतर माणसाने अन्य प्राण्यांमध्ये माणसासारखीच कोणतीच वैशिष्ट्ये नाहीत असे स्वतःशीच गृहित धरून; त्याने चराचरावर स्वामित्व गाजवायला सुरुवात केली. आणि येथेच सर्व बिघडले.

माणसाने माणसासारखे वागावे असे आपण सारखे म्हणतो. माणसासारखे म्हणजे माणूसपणाच्या गुणात्मकतेने होय. सर्वाभूती प्रेम ही माणूसपणाची पहिली अट होय. पण प्रेम म्हणजे स्वामित्व नव्हे, तर सहानुभूतीपूर्वक आपलेपण. सहानुभूती याचा अर्थ असा की अन्य जीवाचा अनुभव, स्वतःसंदर्भात विचारात घेऊन वर्तन करणे, याचाच अर्थ सर्वजीवांना आपलेपणाने जोडणे. त्यांच्या सुखदुःखात सुखदुःख मानणे, दुसऱ्याच्या आनंदात, स्वतःच्या आनंदाएवढे

सहभागी होणे. दुःखात सहभागी होणे. स्वतःच्या हवे असण्याचा विचार करताना समोरच्याला हवे असणाऱ्या गोष्टींचाही विचार करणे. थोडक्यात दुसऱ्यांचे मन जाणणे किंवा दुसऱ्याला समजून घेणे असा दुसऱ्याचा विचार करू लागले की, जिव्हाळा, प्रेम, आपलेपणा निर्माण होतो. स्वतःपुरता विचार करणे म्हणजे स्वार्थ आणि दुसऱ्यांचा विचार करून वागणे. म्हणजे स्वतःच्या आवडीनिवडी, इच्छा, आकांक्षा, स्वतःच्या गरजांचा अग्रक्रमाने विचार बाजूला ठेवून; इतरांचा विचार करणे. माणूस हा कळप करून राहणारा जगणारा प्राणी आहे. कळप म्हटला की एकट्याच्या इच्छा, आकांक्षा, गरजा यांना मुरड घालणे आलेच. या मुरड घालण्याची सवय म्हणजे प्रेमसेवा, त्याग आलाच. यालाच तर सहानुभूतीपूर्वक वर्तन म्हणतात. यालाच माणुसकी म्हणतात. पशुपक्षीदेखील माणुसकीने जोडता येतात. या जोडण्यासाठीच माणुसकीची आवश्यकता असते. दया, भूतदया, करुणा, प्रेम, त्याग, सेवा हे माणुसकीचे गुण होत. माणुसकीचा उत्कर्ष म्हणजेच देवत्व आणि माणुसकीचा अपकर्ष म्हणजे दानवत्व! माणुसकी हीच संस्कृतीची जननी आहे. प्रकृतीला माणुसकीने मुरड घातली, वळण लावले की संस्कृती निर्माण होते आणि प्रकृतीला मानवी स्वार्थाधतेने वापरले की पशुत्व, दानवत्व प्रकटते. दुसऱ्यासाठी जगला तो जगला, स्वतःसाठी जगला तो मेला! माणुसकीचे अर्थात माणूसपणाचे दुसरे नाव संस्कृती होय आणि संस्कृतीचा पाया आहे प्रेम. कुसुमाग्रज म्हणाले, 'प्रेम आहे संस्कृतीचा सारांश' या प्रेमाची निःस्वार्थ धारणा करणारा प्राणी म्हणजे माणूस होय!

सुख

'देवा मला सुखी ठेव!' प्रत्येक माणूस देवाजवळ हेच मागणे मागतो. 'मला दुःख दे' असे म्हणणारा माणूस बहुधा सापडतच नाही. सर्वसामान्यपणाने सर्वांना सुख हवे असते. सुख म्हणजे इच्छापूर्तीचा आनंददायक अनुभव होय. कधी कधी घरातल्या लटक्या भांडणातून तक्रार बाहेरपर्यंत येते. 'काय सुख दिलं हो तुम्ही मला?' या म्हणण्यामध्ये लटकेपणा जाणवला; तरी अपेक्षा विफलतेच्या दुःखाची झालर लपेटून; सोसून संसार केल्याचे सुख बोलके झालेले असते. सर्वसामान्यपणे 'सुख पाहता जवापाडे, दुःख पर्वताएवढे!' ही उक्तीच सर्वांच्या मनात तुकोबारायांनी ठसविलेली दिसते. पण या उक्तीत देखील सुखाच्या क्षणभराच्या आनंद उपभोगण्यापेक्षा; पर्वतप्राय दुःख सोसण्यातील पुरुषार्थ साधण्याच्या आनंदाचीच अनुभूती पर्वतप्राय होऊन प्रकटते, नव्हे काय?

याचा अर्थ एवढाच, सोसण्यातच जीवनाच्या सत्वपूर्तीच्या सुखाचा ठेवा दडलेला आहे; हे कधी आपल्या लक्षातच येत नाही. किती किती आणि काय काय सोसलं हे बोलकं होऊन बाहेर पडताना टाकीचे घाव सोसून देवपण लाभण्याइतकं सुख भोगणं, बोलकं होत असतं. सोसण्यात त्याग आहे. याचा अर्थ त्यागातच खरं सुख सामावलेलं आहे. भुकेल्याला आपल्या अन्नातला घास देताना; जीवावर बेतलेल्या संकटात सापडलेल्याला जीवावर उदार होऊन संकटमुक्त करताना, अज्ञानाच्या गर्तेत अडकलेल्याला आपल्या परीनं वेळ देऊन आणि कमीपणा स्वीकारून मार्ग दाखवतांना, आंधळ्याची काठी होताना, निराधारांचा आधार होतांना, तहानलेल्यांना पाणी देताना; सत्वानं, नीतीनं

जगतांना; अनाचार, दंभाचार, भ्रष्टाचारांशी झगडतांना, अस्मानी आणि सुलतानीच्या कचाट्यातून पर्यावरण राखतांना; रुग्णसेवेसाठी वाहून घेताना, सीमेवर प्राणपणाने लढतांना; आतंकवाद्यांशी जीवाची बाजी लावून लढतांना; मुलेबाळे, लेकीसुना यांच्या अपेक्षांची पूर्ती करण्यासाठी जीवाचं रान करतांना या आणि अशा असंख्य गोष्टी सोसतांना, वेळी लढा देतांना, अंतर्बाह्य युद्धाच्या प्रसंगाला तोंड देत, हाताला हात देत, डोक्यावर हात ठेवत, पाठीवर थाप देत, पाठराखण करतांना स्वतःच्या वैयक्तिक स्वार्थाचा होम करावा लागतो. असे जळतांना, उरी फुटतांना उरापोटी सोसतांना, आकांत मांडून भोगतांना खरे सांगा? दुःख होते की सुख? वरवर पाहता आपण दुःख भोगत असतो. पण अंतःकरणात सुख अनुभवत असतो. त्याग हाच चिरंतन सुखाचा मार्ग आहे. यज्ञ केल्याशिवाय भूतांना जीवविण्याचा मार्ग दिसत नाही. त्यागाचे खरे नाव सुख आहे. 'सुखी राहा!' असा आशीर्वाद देताना वडीलधारे जगण्यातल्या झुंजण्याची, पुरुषार्थाची, त्यागाचीच आठवण करून देत असतात. म्हणून आशीर्वादाचा हात सुख देतो आणि त्यागाची अर्थात सुखाची कवाडे उघडतो.

ध्येय

जीवन जगण्याला ध्येय असले पाहिजे; असे शहाणी, धुरीण, वडीलधारी माणसे सांगतात. जीवनाला ध्येय असेल तर जीवन पुरुषार्थपूर्णतेने, एका निश्चित दिशेने, सफलतेपर्यंत पोचविता येते. भारतीय संस्कृतीमध्ये धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष असे चार पुरुषार्थ अर्थात कर्तव्यनिष्ठ कर्मपरतेने वागणे गृहित असून जीवनसाफल्याचे समाधान, आनंदप्राप्ती हे अंतिम ध्येय मानले आहे. या साधनेतील मुख्य सूत्र असते सर्वाभूती सहानुभूती आणि निरपेक्ष प्रेम हे होय.

माणसाला तात्त्विक दृष्ट्या जरी असे ध्येय असावे असे वाटत असले; तरी प्रत्येक माणसाच्या जीवनातील विविध टप्प्यावर विविध प्रकारचे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवायचे असते. किंबहुना तसे ते ठेवावेच लागते. शिक्षण पूर्ण करणे, उद्योग नीटनेटकेपणाने स्थिर करणे, साधना एका विशिष्ट टप्प्यापर्यंत नेणे; राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, प्रापंचिक आणि आध्यात्मिक यापैकी आवडीच्या, आवश्यक किंवा अपरिहार्य क्षेत्रात विशिष्ट टप्पा सफलतेने गाठणे अशी ध्येये ठरवावी लागतात.

ध्येय गाठण्यासाठी, ध्येय सफल करण्यासाठी जे प्रयत्न आणि कर्म करावे लागते; त्याची क्रमाक्रमाने छोटी छोटी उद्दिष्टे ठरवावी लागतात. क्रमाक्रमाने एक एक उद्दिष्ट पूर्ण आणि फलद्रूप केले तरच पुढचे उद्दिष्ट गाठता येते. याचा अर्थ असा की ध्येयाप्रत पोचणे आणि ते सफल करणे ही एक प्रज्ञापूर्ण, ज्ञानात्मक प्रक्रिया असते. ध्येयावर आणि पर्यायाने उद्दिष्टावर पूर्ण लक्ष केंद्रित करावे लागते. उत्तम धनुर्योद्धा होण्यासाठी अर्जुनाला निश्चित लक्ष्यकेंद्रित नेम धरण्याचे उद्दिष्ट पूर्ण करावे लागले.

ध्येय हा मनाने केलेला निश्चय असतो. या निश्चयापासून ढळविण्यासाठी अनेक प्रलोभने, आपापतः हेतुपूर्वक किंवा हितशत्रूंकडून उभी केली जातात. यात निश्चयापासून विचलित होऊन उद्दिष्टपूर्तीतच अडथळे निर्माण होतात. ध्येयापर्यंत जाणे सोडाच, उद्दिष्टपूर्तीही होत नाही! अशा परिस्थितीत मानसिक संतुलन राहत नाही. आपण अवतीभवतीच्या परिस्थितीला, अडचणींना, व्यक्तींना आपल्या वैफल्यासाठी दोषी ठरवून मोकळे होतो. ध्येय हा आपला निश्चय असतो. उद्दिष्टपूर्ती हा आपला प्रयत्न असतो. त्याच्याशी एकनिष्ठ आणि प्रामाणिक असावे लागते. काहीही झाले तरी इतरांना दोष देणे न्याय नव्हे. ध्येयपूर्ती ही माणसाच्या परिपक्व अशा व्यक्तिमत्त्वाची एकट्याची लढाई असते. साथ मिळेल त्याला बरोबर घेऊन; न मिळेल त्यांना बाजूला ठेवून; आडवे येतील असे कोणीही असले; तरी त्यावर मात करून; ध्येयाप्रत जाण्याचे धर्मयुद्ध दृढपणे लढायचे असते.

ध्येयाप्रत जातांना आणि परिपूर्ती घडेपर्यंत प्रत्येक प्रयत्नांती आत्मपरीक्षण आणि प्रक्रियासंशोधन आवश्यक असते.

ध्येय सफलतेसाठी यत्न तो देव जाणावा! चरैवेती- चालत रहा हा मंत्र आणि दृढनिश्चयासह ध्येयनिष्ठा या गोष्टी आवश्यक असतात. हे सारे आपल्या हाती असते. आपणच आपले परमेश्वर असतो. सोऽहम्! मीच ध्येय! असे घडले की जीवन सफल झालेच म्हणून समजा. म्हणूनच तुकोबाराय म्हणतात 'निश्चयाचे बळ । तुका म्हणे तेचि फळ ।'

कर्मकांड

'कर्मकांड' हा शब्द सुधारणावाद्यांच्या चळवळीत तसा काहीसा बाधित झालेला आहे. कर्म म्हणजे विशिष्ट हालचालींसह आणि वस्तूसह, तसेच त्यांच्या विशिष्ट मांडणीसह केलेली क्रिया. कांड म्हणजे विभाग. कर्मकांड हे दैनंदिन वर्तन पद्धती, होमहवन, पूजाविधी, सोवळेओवळे, शुद्धाशुद्धविवेक, स्पर्शास्पर्श विवेक, स्थल, काल आणि परिस्थिती यांच्याशी जोडलेले असते. कर्मकांडाचे पारंपरिक, विधीशास्त्र निरूपित स्मृतीग्रंथ, पुराणग्रंथ निरूपित काटेकोर पालन करणाऱ्यांना कर्मठ असे गौरवाने आणि काही वेळा उपहासानेही म्हणतात. कर्मकांड ही; कौटुंबिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आरोग्यविषयक धार्मिक कर्मसारणी असते. तीत विशिष्ट साधने किंवा वस्तू, विशिष्ट न्यास, किंवा शारीर हालचाली यांसह विशिष्ट मांडणी व शाब्दपरंपरा असते. ही परंपरा म्हणजेच पारंपरिक सारणी शिस्त होय. कर्मकांडात प्रत्येक वस्तु किंवा साधन, प्रत्येक हालचाल वर्तन किंवा न्यासयुक्त विभ्रम ठरीव आणि पारंपरिक असतो. या सर्व नियमिततेमुळे त्या कर्मकांडाला मानसिकतः मंत्रसामर्थ्य असते.

वास्तविक पाहता अगदी अत्याधुनिक युगातही सर्व व्यवहारात, कर्मकांड असतेच. अगदी न्यायालयात न्यायदंड ठेवणे, सुरुवात व शेवट यासाठी संकेत धून वाजविणे, विशिष्ट कपडे घालून न्यायासनावर बसणे हे कर्मकांडच असते. या कर्मकांडामुळे न्यायविधी विषयी एकप्रकारे मंत्रभावात्मकता आलेली असते. कोणत्याही कार्यालयीन कामकाजात वेळ, हालचाली, परस्परसंबंध, टेबल आणि संदर्भ व रेकॉर्ड मांडणी, शाब्दसंकेत, पत्रव्यवहार संकेत हे कर्मकांडात्मकच असते. अलीकडे प्रोटोकॉल हा शब्द वापरला जातो तो कर्मकांडातील कर्मठपणा

दर्शविणाराच आहे. लाल दिव्याची गाडी हे शासकीय कर्मकांडच नव्हे काय? असे एकही क्षेत्र आढळणार नाही की जेथे अशी कर्मकांडात्मक सारणी निर्माण झाली नाही.

कर्मकांड हे कितीही कर्मठपणाचे वाटले; तरी ते परिवर्तनशील असते हे आता ध्यानात आले असेल. आंग्लकालापर्यंत शिरी शिरस्त्राण असणे हे शुभसंकेतात्मक असायचे. तो कर्मकांडाचाच भाग होता. आंग्ल काळात त्याची जागा केशरचनेने एवढी पटकावली की टोपी घालणारी व्यक्ती गावंढळ वाटू लागली आणि बोडखेपणातली अशुभता पळून गेली.

प्रत्येक क्षेत्रात, प्रत्येक काळात कर्मकांड असतेच; मात्र परिवर्तन प्रक्रियेत मागील परंपरा कर्मठ, अंध, बुरसटलेल्या वाटतात आणि नव्या परंपरा सुधारणा वाटतात.

कर्मकांड ही खरे तर त्या त्या स्थलकालपरिस्थितीनुसार मानवी जीवनात सुस्थिरता आणि समाधान देण्यासाठी अस्तित्वात आलेली, निश्चित व्यवस्थापन साधणारी, सारणी असते. म्हणूनच कर्मकांड या गोष्टीकडे स्थल काल परिस्थिती सापेक्षतेने पाहून; त्या कर्मकांडाचा स्वीकार किंवा अन्वेष व्हावयास हवा. कर्मकांड ही त्या त्या वर्तन आणि कार्यप्रक्रियेतील शिस्त असते हे विसरता कामा नये.

संसार प्रपंच

साधू संन्यासी सोडले; तर सारीच माणसे सांसारिक आणि प्रापंचिक असतात. संन्यासी केवळ परमार्थात गढून गेलेले असतात; तर प्रापंचिक आणि सांसारिक प्रपंचसंसार पाशात अडकलेले असतात. म्हणून त्यांना प्रपंच संसार पाशात राहून परमार्थ करावा लागतो. त्यासाठी धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष असा पुरुषार्थ साधणे आवश्यक असते. संत रामदास म्हणतात 'प्रपंच करावा नेटका। मग साधावा परमार्थ' तर श्री संत माऊली ज्ञानेश्वर आपल्या हरिपाठात म्हणतात, 'बैसूनी संसारी जिव्हे वेध करी' संसारप्रपंचाचा पाश सरता सरत नाही! घरदार, शेतीपोती, घेणेदेणे, लग्नकार्य, मुलेबाळे, कुळधर्म, कुळाचार, बाजारहाट, व्यापारउदीम, नोकरीचाकरी, यासह गावकी, समाज, राष्ट्र, यांच्या व्यवहारात; राजकीय आणि न्यायव्यवस्थेत, शिक्षण शहाणपण या सर्व गोष्टींची यातायात, मनासारखी करताना जीव थकून जातो! या सगळ्या यातायातीत राग, लोभ, मोह, मद, मत्सर, असूया, प्रेम, आसक्ती, माया, सूड, स्पर्धा यांच्या जंजाळात स्वार्थपरतेने, व्यावहारिक चातुर्याने संसारप्रपंच करावा लागतो. हे सारेच मेटाकुटीला आणणारे असते. यातून परमार्थ कसा साधणार? पण तो साधला तरच सुख, समाधान मिळेल, असे संत, तत्त्वज्ञ, सांगत असतात. एवढेच काय धर्माची मांडणी आणि मोक्ष हे ध्येय यांसाठीच पुढे ठेवले आहे. प्रपंचसंसार ही केवळ माया आहे, क्षणभंगुर आहे असे मनावर सतत ठसविले जात असते. तर प्रबोधनकार स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, अहिंसा, सत्याचरण, भूतदया, प्रेममयता यांचा उद्घोष करीत असतात. त्याचसाठी नीतीचे जोखड मानेवर ठेवलेले असते. म्हणूनच तुकोबाराय संसारप्रपंचात अडकलेल्यांचे

वर्णन करतात, 'सुख पाहता जवापाडे, दुःख पर्वताएवढे।' माणूस मग प्रपंच संसार करता करता स्वार्थी, आपमतलबी आशाळभूत, शोषक बनतो. यासाठी व्यावहारिक कौशल्य वापरतो. हुशार, धूर्त, धोरणी असे बिरूदही मिरवितो. प्रसंगी विकृतीलाच संस्कृतीचा मुलामा देतो. अवतीभवती असलेल्या नैसर्गिक आणि सामाजिक व्यवस्थेचा विध्वंस करायलाही मागेपुढे पाहात नाही. प्रपंच यशस्वी केल्याची फुशारकी मारतो. वाल्या होऊन बायकापोरे सांभाळणे म्हणजे प्रपंचसंसार नव्हे. रामाचा आदर्श वाल्मिकीपणाने उभा करून जीवन सार्थकी लावणे म्हणजे संसार प्रपंच हे त्याला कळतच नाही.

प्रपंच आणि संसार यांचा अर्थच माणसाला अनेकदा समजत नाही किंवा समजून घ्यावासाही वाटत नाही. 'पिंडी ते ब्रह्मांडी' असे तो ऐकतो, ब्रह्मांड पंचमहाभूतांच्या व्यवस्थेने अस्तित्वात असते. ही पंचमहाभूते आकाश, भूमी, अग्नी किंवा सूर्यनारायण, वायू किंवा प्राण आणि जल किंवा जीवन या स्वरूपात नियमित कार्य करीत असतात. म्हणूनच जग चालते. सांभाळले जाते. प्रपंच करणे म्हणजे मानवी शरीरातील या पंचमहाभूतांचे संतुलन राखणे अर्थात आरोग्यवान असणे, संसार श्रेष्ठ सारणी, वागण्याची श्रेष्ठ पद्धती. माणसाने ही स्वतः निर्माण केलेली आहे. ती सर्व भूतमात्रांचे ठिकाणी प्रपंच आहे. आणि त्यांनाही जगण्याचा त्यांच्याएवढाच अधिकार आहे; या सहानुभूतीने म्हणजे सर्वाभूती परमेश्वर आहे हे माणसाने जाणून जगा आणि जगू द्या, आनंद घ्या आणि आनंद द्या असे जगणे. म्हणूनच संसार साधण्यासाठी व्यवहारात त्याग आणि प्रेम राखण्याचे शहाणपण असावे लागते. हे शहाणपण म्हणजेच परमार्थ. यासाठीच पुरुषार्थ पूर्ण आणि न्याय, प्रेममय जीवन होय. हाच खरा संसारप्रपंच! मग यात दुःख असणारच कोठून? यालाच सफल संसारप्रपंच म्हणतात.

निर्णय

निर्णय घेणे, निर्णय देणे, निर्णय ऐकणे, निर्णय सांगणे हे सर्वच क्षण मानवी मनाच्या कसोटीचे क्षण असतात. प्रश्न, प्रश्नाचे स्वरूप, प्रश्न सोडविण्याविषयी संबंधित सर्व घटक, तात्काळ प्रश्न सोडविण्याची आवश्यकता, प्रश्न सोडविणे, न सोडविणे याच्या परिणामांचा साधकबाधक विचार, प्रश्नाची तीव्रता आणि अपरिहार्यता या व अशा अनेक घटकांचा विवेकपूर्ण विचार करून; काय करावे याविषयी निश्चित आज्ञा देणे म्हणजे निर्णय होय. ही आज्ञा मनाची मनालाही असू शकते. अन्यथा आज्ञा किंवा निर्णय देणारा आणि ज्या घटना प्रसंग वस्तु, प्रश्न, व्यक्ती संबंधात निर्णय घ्यायचा असतो त्याचा असा उभयपक्षी हा व्यवहार असतो. निर्णय घेण्याची प्रक्रिया, निर्णय आणि निर्णयानुसार अंमलबजावणी नंतर निर्णयाचा परिणाम असे घटक निर्णय या मानसिक प्रक्रियेत समाविष्ट असतात. बुद्धी, प्रज्ञा आणि विवेक यासह अंतःप्रेरणा या मनःशक्ती निर्णय प्रक्रियेत सहभागी असतात. वय आणि परिपक्वता ह्या गोष्टींचा निर्णय प्रक्रियेत समावेश असतो. निर्णय घेण्यास भाग पाडणाऱ्या, मनःशक्ती बाहेरच्या गोष्टींपासून; निर्णय विवेक करताना सावध राहावे लागते. निर्णय चुकता कामा नये म्हणून खूप सावध असावे लागते. संत रामदासांनी सावधानतेविषयी विशेष सूचना केल्या आहेत. त्या निर्णय नेटका घेता यावा म्हणून.

निर्णय हा बहुधा भविष्यकाळाविषयी असतो. शिक्षण, विवाह, कौटुंबिक स्थिरता आणि घर, शेती, संसार याविषयीचे निर्णय बहुधा कौटुंबिक पातळीवरचे असतात. भाषा, प्रांतरचना, संसाधनाचे वाटप, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय

स्थैर्याविषयीचे धोरण, देशविदेश विषय सर्वप्रकारचे संबंध रक्षणाविषयीचे धोरण, सहकार, असहकार, युद्ध, सामंजस्य याविषयीचे निर्णय हे समूहविषयक निर्णय असतात. व्यक्तिमत्त्व विकास विषयासारखे काही निर्णय व्यक्तिगत स्वरूपाचे असतात. निर्णयाचे क्षेत्र कोणते यावर निर्णय घेण्याची प्रक्रिया बऱ्याचदा अवलंबून असते.

निर्णय घेण्यात न्यायप्रक्रियेप्रमाणे प्रमाणांची आवश्यकता असते. अनुभवांची शिदोरी निर्णय घेण्यास मदत करू शकते. असे सर्व असले; तरी प्राप्त क्षणी निर्णय घेणेच फक्त माणसाच्या हाती असते. निर्णय घेतल्यानंतर अपेक्षित परिणाम घडेलच याची खात्री देता येत नाही. परिणाम हा अपरिहार्यपणे भविष्यकालीन परिस्थितीच्या आधीन असतो. अनेकदा घेतलेला निर्णय सिद्धीस जाणे दुरापास्त होऊन बसते. एवढेच काय नियती, दैव, नैसर्गिक आणि सामाजिक परिस्थितीचा निर्णय प्रक्रियेला फटका बसू शकतो. निश्चय, प्रतिज्ञा या गोष्टी निर्णय या गोष्टीला जवळच्या वाटल्या तरी निश्चय आणि प्रतिज्ञा यांत मानवी इच्छा, आकांक्षा, अपेक्षा कार्यान्वित असतात. निर्णयात या गोष्टी आहेत असे वाटत असले तरी निर्णय हा पूर्ण विवेक शक्तीवरच आधारित असला पाहिजे. भावनांच्या आहारी जाऊन निर्णय घेणे योग्य नव्हे. तटस्थता विवेक आणि मानवाप्रती न्याय ह्या गोष्टी आदर्श निर्णयाला आवश्यक आणि अपरिहार्य असतात.

घाईगडबडीत घेतलेला निर्णय फजितीस कारणीभूत होतो. निर्णय विवेकबलाने घेण्याची बालपणापासूनच सवय लावली असता; निर्णय घेण्यात आपसूकच तत्परता येते. हीच तत्परता व्यक्तिगत, कौटुंबिक, सामाजिक आणि राष्ट्रीय एवढेच नव्हे तर जागतिक पातळीवर आवश्यक असते. म्हणूनच निर्णय घेतांना अखंड सावधान असावे.

प्रयत्न

‘यत्न तो देव जाणावा ।’ ही रामदासांची उक्ती सर्वश्रुत आहे. प्रयत्न हा उपसर्गघटित शब्द असून ‘यत्न’ याच शब्दाचा थोडा व्यापक अर्थ प्रकट करणारा आहे. यत्न म्हणजे सायास किंवा कष्ट होय! याच अर्थाने लौकिक जीवनात बोलीभाषेत; धडपड करणे, आटापिटा करणे असेही शब्दसंप्रदाय वापरले जातात. यत्न तो देव जाणावा हे सांगतांना; देव मनोवांछा पूर्ण करतो. ह्या श्रद्धेची आठवण करून देऊन; हा देव म्हणजे आपलेच ‘यत्न’ होत असे सांगायचे आहे. ‘अशक्य ते शक्य करतील स्वामी’ हे श्रद्धेने भक्तिभावाने सांगत असताना ‘स्वामी’ म्हणजे सायास किंवा यत्न हेच सांगायचे असते. म्हणूनच उक्ती आहे ‘अशक्य ते शक्य करिता सायास । कारण अभ्यास तुका म्हणे ॥’ सायासाचा अर्थात यत्नांचा अभ्यास करणे म्हणजेच परमेश्वरावरील श्रद्धा जागविणे होय. अभ्यास या शब्दाचा अर्थच मुळी; तीच तीच गोष्ट निष्ठेने एवढ्यावेळा करायची की तो आपला स्वभावच व्हावा. यत्न सायास करणे, स्वतःच्या हाती असते. म्हणजेच तो देव आपल्याच हाती आहे. देवळातला देव, देवाचे स्मरण करून देणारा पण हातातला देव प्रत्यक्ष देवत्वाची प्रचितीच घडविणारा असतो. ही प्रचिती म्हणजेच सोऽहम्ची जागृती होय. ‘नको नको रे ज्योतिषा, नको माझ्या दारी येऊ । माझं दैव मले कये । काय सांगे पंचांगण ॥’ आपले भविष्य आपल्या हातात असते; म्हणजे हातावरल्या रेघात असेल नसेल; पण हातांनी करावयाच्या यत्नात नक्कीच आहे.

‘यत्न या मूळ नामाला ‘प्र’ हा उपसर्ग लागून ‘प्रयत्न’ असा शब्द तयार झाला तो उगाचच नव्हे. यत्न म्हणजे धडपड, आटापिटा, कष्ट हे खरे. परंतु

प्रयत्न म्हणजे निश्चित ध्येय किंवा ध्येयपूर्तीसाठीचे निश्चित उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी, विवेकाने, निश्चित दिशेने आणि निश्चित स्वरूपात कष्ट घेणे होय. ध्येय हे परमेश्वराचे रूप मानावे लागते. त्यात आपली अस्तित्वाची परिपूर्णता आपल्याला जाणवते. स्वाभाविकपणे ध्येयाची वाट छोट्या टप्प्यांच्या म्हणजे उद्दिष्टांच्या सहाय्याने ध्येयाप्रत घेऊन जाते. म्हणूनच ध्येयापर्यंत पोचण्यासाठी निश्चित मार्गक्रमणा करावी लागते. छत्रपती शिवरायांना हिंदवी स्वराज्य स्वतंत्रपणाने स्थापित करण्याचे ध्येय गाठायचे होते. त्यासाठी सवंगडी जमवणे, स्वातंत्र्याची आणि स्वराज्याची प्रेरणा प्रेरित करणे, मोहिमा आखणे, त्या मोहिमा लढवणे, व्यवस्था लावणे असे सायास करावे लागले. त्यांसाठी त्यांना तपस्विता, तत्परता आणि तितिक्षा अंगी बाळगावी लागली. त्यामुळे स्वराज्याचे स्वप्न साकार झाले. प्रयत्न म्हणजे ध्येय निश्चित करून; तपस्विता म्हणजे सतत कष्ट, तत्परता म्हणजे त्या कष्टांना निश्चित दिशा आणि तितिक्षा म्हणजे धीर धरून काम चालू ठेवणे होय. पण तेवढ्यासाठी प्रयत्नांना तेजस्वितेची जोड हवी. क्षेत्र कोणतेही असो त्यात असे गुणात्मक प्रयत्न आवश्यक असतात. लौकिक व्यवहारात आपण धडपडत असतो. खटपटी-लटपटी करीत असतो. म्हणजेच आपला संसारप्रपंच, आपला देव, देश, धर्म सघन व्हावा आणि सफल व्हावा या अंतिम ध्येयासाठीचे ते प्रयत्न असतात. प्रयत्नांची अशी विवेकपूर्ण मालिका किंवा शृंखला मानवी जीवनाला अर्थ आणि सफलता देते. म्हणून प्रत्येकाने प्रयत्नांचा मार्ग स्वीकारावा. 'प्रयत्नांती परमेश्वर!'

वचन

वच म्हणजे बोडणे. वाच्या म्हणजे बोलण्याची शक्ती आणि वचन म्हणजे बोललेले. वाच्या ही देवाने प्राण्यांना दिलेली बोलण्याची शक्ती होय. त्यासाठी वाणी म्हणजे आवाजासह बोलणे ही वाचेची विकसित शक्ती होय. वाक् म्हणजे देखील बोलणेच. वच आणि वाक् यात फरक एवढाच की वच म्हणजे सर्वसामान्य जसे जमेल तसे व्यवहारात शब्द उमटविणे आणि वाणी म्हणजे विवेकासह शब्द उमटविणे. शब्द म्हणजेही आवाज आणि वाणी म्हणजेही आवाजच. उच्चारला जातो तो शब्द आणि विवेकासह उच्चारला जातो ती वाणी, परा, पश्र्चंती, मध्यमा, वैखरी हे वाणीचे चार प्रकार भारतीय तत्त्वज्ञानामध्ये मानले आहेत. या सर्व गोष्टी 'वचन' या अवस्थेत समाविष्ट आहेतच. मात्र वचन हा शब्द प्रकटलेली लिखित आणि मौखिक अशी वाणी होय. लिखिताचा मनात किंवा मोठ्याने अर्थात प्रगट उच्चार करणे म्हणजे वचन होय. वचन हे भाषेचे दृष्य स्वरूप होय. अक्षर, शब्द, वाक्य आणि समजणारा अर्थ या एकत्रित प्रगटीकरणाला भाषा असे नाव आपण दिले आहे. भाषेला अर्थपूर्ण नियमितता असते तर वचनाला भाषेच्या नियमिततेसह विवेक असतो.

वचन देणे, वचन घेणे, वचनात अडकणे, दिल्या वचनाला जागणे असे वाक्य संप्रदाय आपण नेहमी वापरत असतो. याचा अर्थ मानवी व्यवहारात 'वचन' सारणीक्रियेला अतिशय महत्त्व आहे. वचन प्रगट करतांना जसा विवेक हवाच तसेच विश्वासाहता अही. वचनक्रियेसाठी आवश्यक असलेली विश्वासाहता ही देणारा आणि घेणारा अर्थात, ज्याला वचन द्यायचे त्याला या उभयतांचे ठिकाणी आवश्यक असते. अन्यथा वचन फोल ठरते. वचन ही मौखिक क्रिया असल्याने; वचनाला लिखित साक्ष नसते. वचन क्रिया घडतांना

उपस्थित असलेली म्हणजे साक्ष असलेली माणसे तेवढीच विश्वासाह असावी लागतात. ही विश्वासाहता विचारात घेऊन; कृत, त्रेता, द्वापार युगात वचन हा न्याय प्रक्रियेतील आणि मानवी व्यवहारातील महत्त्वाचा भाग असे. राजा हरिश्चंद्राने स्वप्नात दिलेले वचन प्रत्यक्षात पाळण्याची तपःश्रिया केली. शिबीराजाची कथा आपल्याला माहीत आहेच. अगस्त्य ऋषींनी दिलेल्या आज्ञेचे पालन करीत आजही विंध्यपर्वत नतमस्तक आहे. केवळ एका परिटाचे वचन ऐकून प्रभूरामांनी सीताविषयक न्यायनिवाडा केला आणि सीतामाईनी तो व्रतस्थतेने पाळला. पुराणांतील वरदान, आज्ञा, आकाशवाणी आणि व्यवहारात दिलेली वचने पाळलीच जात असत. कलियुगात, त्यातही आजच्या काळात वचनाची विश्वासाहता आपणच कमी केली आहे. वचन न्यायपालिकेतून केव्हाच पसार झाले आहे. प्रेमभावनेतील विश्वासाहता परस्परव्यक्ती कितपत विश्वासाने स्वीकारतात. प्रियकर-प्रेयसीतील अपघातांचीच परंपरा मोठी दिसते. हवाला, आडतेबाजार, तस्करी यात जे व्यवहार चालतात त्यात मात्र अद्यापही वचन या गोष्टीला विश्वासाहता आहे. वास्तविक पाहता समाजजीवनातील ही क्षेत्र सभ्यता आणि विश्वासाहता, नैतिकता या दृष्टीने बदनाम आहेत. मात्र तेथे वचनाची विश्वासाहता टिकून आहे. याविषयी आत्मपरीक्षण केले पाहिजे.

वचन व्यवहार हा सत्यनिष्ठेवर अवलंबून असतो. नेहमी सत्य बोलावे असा सांस्कृतिक दंडक आहे, हा दंडक आपण कितपत पाळतो? सत्य बोलावे असा जप करायचा. मूल्य म्हणून स्वीकार करायचा आणि प्रत्यही असत्य बोलून व्यवहार करायचा असा सोयीचा मार्ग आपण स्वीकारतो. आपल्या व्यवहाराने आपण वचन ही मौखिक परंपरा गमावून बसलो आहे. लिखित वचनाला न्यायप्रक्रियेत ग्राह्य धरले आहे. या लिखित वचनाच्या बाबतीतही सत्यतेविषयी खरेच विश्वास असतो. लिखिताला ग्राह्य मानून; 'ऐवही गेले आणि दैवही गेले' किंवा 'बाबाही गेले आणि दशम्याही गेल्या' अशी अवस्था झाली.

वचन ही मानवाच्या अस्तित्वाची प्रतिष्ठा होती. ती आपणच गमावून बसलो. ती पुन्हा प्राप्त करणे आपणास शक्य आहे का? याविषयी आत्मपरीक्षण करावे. तसा निश्चय केला तरी मनाने मनाला दिलेले ते वचनच असते ते मनाने पाळण्याची जबाबदारी ही मनावर म्हणजेच माणसावर येते हे लक्षात घेऊन; वचन व्यवहार सावधानतेने करावा. ●●●

शिष्टाचार

शिष्टाचार म्हणजे योग्य ग्रामस्थ तथा आचरण होय. योग्य या शब्दाने सुसंस्कारित आणि औचित्यपूर्ण आचरण सूचित होते. शिष्टाचार या शब्दाने शिष्ट असा आचार, शिष्टांनी करावयाचा आचार, शिष्टसंमत आचार, शिष्टांशी करावयाचा आचार असे सूचित होते. शिष्ट म्हणजे उच्च, चांगले, मान्य, संस्कारपूर्ण, नैतिक, यथोचित, न्याय तथा कायदेशीर, पारंपरिक समाजमान्य आचार असा अर्थबोध अपेक्षित आहे. शिष्ट म्हणजे समजदार अधिकारी किंवा शहाणा. याचाच अर्थ शिष्ट म्हणजे परंपरा, परिवर्तन आणि स्थलकालपरिस्थिती सापेक्षता यांना अनुसरून; विवेकपूर्णतेने, सर्वात्मक सहानुभूतीने वागणारी व्यक्ती होय. शिष्टाचारानुसार वर्तनाने परस्परांचा सन्मान, परस्परांची प्रतिष्ठा अबाधित राहून परस्परांना वर्तनातील सन्मान्यता अनुभवता येते आणि स्वत्वाचे मोठेपण सांभाळले जाते.

राजकीय शिष्टाचार, राजकीय व्यवहारामध्ये अत्यावश्यक मानला जातो. राजकीय शिष्टाचारामुळे राजकीय व्यवस्थापनात शिस्त आणि नैतिकता, भाषिक आणि कार्यालयीन सुशानता सांभाळली जाते. राजकीय व्यवहारात ग्रामपातळीपासून क्रमाक्रमाने देशपातळीपर्यंत सभ्यवर्तनपद्धतीचा अनुसार करावा लागतो. कोणी कोठे बसावयाचे वा उभे राहावयाचे येथपासून व्यवहाराच्या जागा, स्तर, वर्तनपद्धती, अभिवादनपद्धती इ. सर्व गोष्टी काटेकोरपणाने पाळले जाऊन एकप्रकारे सुविहितता येते आणि राजकीय चौकटीला एकप्रकारे तत्त्वनिष्ठ आणि तंत्रनिष्ठ असा पायाभूत आधार मिळतो. राजकीय चौकटीला संविधानकाचा आधार देऊन; सभ्यवर्तनपद्धतीचा अवलंब केला जातो. कनिष्ठ, श्रेष्ठ संबंध

आणि प्राथमिक स्तरापासून शीर्षस्तरपर्यंतचे संबंध कोणत्या आदबशीरपणे असावेत याचेही संकेत मिळतात. मंत्रिमंडळातील राज्यमंत्र्याने, मंत्र्यांशी आणि या दोन्हीनी प्रधानमंत्र्याशी कोणत्या प्रकारे आपापल्या कक्षेत राहून व्यवहार करावा ह्याच्या परंपरा निर्माण होतात. या प्रकारे राजकीय चौकटीच्या राज्य, जिल्हा, तहसील, मंडल आणि ग्राम या उतरंडीवरील कक्षांच्या चौकटीत राहून व्यवहार घडतो.

कार्यालयीन शिष्टाचारामध्ये कार्यालय शृंखलेतील शीर्ष अधिकाऱ्यापासून तळातल्या कर्मचाऱ्यांपर्यंतच्या कार्यकक्षा ठरलेल्या असतात. त्या कक्षा सांभाळत सुशासनातील जबाबदारी, अधिकार व त्यातील नियमितता लक्षात घेऊन; शृंखलाबद्ध शिष्टाचार करावा लागतो.

शिष्टाचार राजकीय, कार्यालयीन क्षेत्रांपासून लोकव्यवहाराच्या सर्वच क्षेत्रात असतो. कुटुंब, धर्मोपासना, ग्रामरचना यातही शिष्टाचाराला तेवढेच महत्त्व असते. कुटुंबरचनेमध्ये सगेसोयरे, नातेसंबंध यांच्या संबंधाने रूढीपरंपरागत स्वागत, सन्मान, मानपान, अभिवादन, शुभेच्छा या संदर्भात एवढेच नव्हे तर परस्परंशी नाते व्यक्त करण्यासाठीही शिष्टाचार परंपरा असतात. त्या परंपरा भाषिक, साधनात्मक आणि वर्तनात्मक व्यवहाराच्या परंपरांनुसार पाळावयाच्या असतात. सणोत्सव, व्रतवैकल्य, विविध संस्कार उदा. जावळ, मौंज, विवाह, मर्तिकप्रथा या सर्व प्रकारच्या व्यवहारात या शिष्टाचाराचे महत्त्व असते. कोणाचा अधिकार त्याच्या पदानुसार किंवा त्याच्या नात्यानुसार किती यांचे परंपरागत भान ठेवून व्यवहार करावा लागतो. गावगाड्यामध्ये व्यवसाय आणि गावगाड्याचे अधिकार, गावगाड्यातील स्थान, गावपंचायत यानुसार शिष्टाचाराच्या पद्धती दिसतात.

कुटुंबापासून ते वैश्विक मानवसमूहांपर्यंत शिष्टाचार प्रणालीची वीण गुंफलेली असते. त्यामुळे मानवी जीवनव्यवहारात एकप्रकारे सांस्कृतिक, राजकीय आणि व्यावहारिक सुविहितता आणि स्थैर्य आलेले असते. श्रुति, स्मृति, पुराणे, शास्त्रग्रंथ आणि राज्यघटना व न्यायपालिका यांच्या मार्गदर्शनाने शिष्टाचार परंपरा सुरू राहतात. याचा अर्थ असा की, शिष्टाचार ही मानवी जीवनप्रणालीची अभिसरणशक्ती आहे.

सार्थक

केल्याचे सार्थक झाले, जन्माचे सार्थक झाले, सार्थक व्हावे, अशी वाक्ये लोकव्यवहारात नेहमीच ऐकायला मिळतात. सामान्यतः त्याचा अर्थ सफल होणे किंवा यशस्वी होणे असा असतो. कोणत्याही व्यक्तीला अपेक्षापूर्वक केलेल्या कामाचे अपेक्षित फळ मिळाले की आनंद होतो आणि शब्द बाहेर पडतात, 'सार्थक' झाले. जीवनप्रवासाच्या विशिष्ट टप्प्यावर यशस्वीपणे पोचलेल्या माणसाला 'जन्माचे सार्थक झाले' या शब्दांनी गौरवितात. एखाद्या व्यक्तीला 'जीवनगौरव' पुरस्कार देऊन गौरविले जाते तेव्हां, त्यामागे त्याच्या जीवनातील विशिष्ट कार्याची परिपूर्ती झाल्याबद्दल गौरव करण्याची भावना असते.

अर्थातच सार्थक हा शब्द असा कर्माशी किंवा कार्याशी सकारात्मक साफल्याच्या दृष्टीने सापेक्ष आहे हे खरे. मात्र एवढाच मर्यादित विचार 'सार्थक' या शब्दामागे नाही हे ध्यानात घेतले पाहिजे. लोकजीवनात हा शब्द असा सापेक्षतेने वापरतांना या शब्दाला आपण व्यक्ती, विशिष्ट समूह, विशिष्ट ज्ञानशाखा, विशिष्ट कार्यशाखा, विशिष्ट प्रसंगनिविष्ट कार्य उदा. लग्नकार्य इ. यांशी जोडत असतो. काही वेळा तर लौकिक जीवनातील अपरिहार्यतेमुळे एखाद्या तथाकथित सेवाकार्यात, एखादी व्यक्ती सहभागी होते; व्हावेच लागते म्हणाना, तेव्हां तर आपापतः त्या व्यक्तीच्या जीवनाचे सार्थक झाले, असे लोक म्हणतात. त्या व्यक्तीला तसे जाणवत असते असे नव्हे. उदा. एखाद्या व्यक्तीला सांभाळ करायला किंवा सहवासाला कोणीच नाही अशा परिस्थितीत एखाद्या वृद्धाश्रमात वा तत्सम सेवाकार्यात तो रुग्णसेवेसाठी जाऊन राहतो. एखाद्या वारी, दिंडी, भजन, सत्संग सेवेत वेळ घालवू लागतो. लोक म्हणतात

घरी तरी काय केले असते? असे सार्थक तरी होईल. म्हणजे अनेकदा 'सार्थक' ही साफल्यावस्था लौकिकदृष्ट्याच घोषित होते, ती मानसिक पातळीवर तशी असतेच असे नाही.

'सार्थक होणे' हा वाक्प्रचार अपरिहार्य परिस्थितीत मृत्यू येणे यासाठीही वापरला जातो. त्यावेळी तर सहानुभूतीपूर्वक दुःख प्रदर्शित करणे एवढ्याच मर्यादित अर्थाने त्या शब्दाचा उपयोग केलेला असतो.

खरेतर भारतीय संस्कृतीत जीवनाची यथार्थता पुरुषार्थ चतुष्टयावर विचारपूर्वक निर्धारित केली आहे. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चार पुरुषार्थ; मानवी जीवनाच्या कर्मपरतेला व्यक्ती आणि समष्टी, लौकिक आणि पारलौकिक जीवनसिद्धतेसाठी जोडलेले आहे. धर्मव्यवस्थेत म्हणजे सामूहिक जीवनप्रणालीत न्याय आणि नीती पूर्ण समूहसापेक्ष व्यवहार करणे होय. हा व्यवहार स्वतःचे जीवन आवश्यकतेपुरते सुव्यवस्थित होईल अशा धनप्राप्तीसह साधेल, म्हणजे 'जगण्यासाठी खाणे, खाण्यासाठी जगणे नव्हे या वृत्तीने अर्थप्राप्तीसाठी झटणे. जन्माला आलेल्याने जीवनप्रवाह प्रवाहित ठेवण्यासाठी व त्याचा निर्मिती आनंद निखळपणे भोगण्यासाठी कर्तव्यतत्परतेने कामतृप्तीसाठी प्रवृत्त असणे एवढ्या मर्यादित कामतृप्ती साधणे. थोडक्यात लिंगपिसाटपणे कामलोलुप होण्यापासून स्वतःला संयमित करणे आणि जीवनातील कार्यतत्परतेतून मिळविलेले सारे काही, लोकसमर्पिततेने, सहानुभूतीपूर्वक सेवाश्रद्धेने लोकार्पण करित पुढीलपुढे जीवनयथार्थतेचा धडा धालून देणे म्हणजेच जनीजनार्दनाची सेवा करित मुक्त मनाने अनंताचा प्रवास साधणे म्हणजे पुरुषार्थचतुष्टय साधणे होय. असा पुरुषार्थ साधण्याला जीवनाचे सार्थक होणे असे म्हणावे. 'सार्थक' या शब्दप्रयोगाचा असा तात्त्विक आणि व्यावहारिक अर्थ सतत मनात ठेवून विवेकाने सार्थक साधणेच इष्ट होय.

मान

मानसन्मान, सन्माननीय, माननीय, मान्यवर, मान, दिनमान, आयुर्मान, हवामान, दैदिप्यमान, यशोमान; असे मान हा शब्द लावून तयार झालेले अनेक शब्द, आपल्या दैनंदिन व्यवहारात आपण सहज वापरत असतो. मान या शब्दाने प्रतिष्ठेचा, अधिकाराचा आणि परिमाण म्हणजे मोजमाप साधनाचा बोध होतो.

“अधमः धनं इच्छंती । धन मानो च मध्यमः ।

उत्तमः मानं इच्छंती । मानोहि महतां धनं ॥”

असे एक सुभाषित आहे. केवळ धन हेच सर्वस्व मानून अन्य कशाचीही किंवा कोणाचीही पर्वा न करता केवळ धनाचीच अपेक्षा करते, धनासाठी वाटेल ते, वाटेल तसे, लुबडणुकीचे, लांडीलबाडीचे, शोषणात्मक व्यवहार करते व्यक्ती अधम समजावी. अधम म्हणजे माणुसकी नसलेली असते. मध्यममार्गीयांनी धन जीवनव्यवहारासाठी आवश्यकच आहे म्हणून; सहज आणि सुखावह व्यवहारासाठी धनाची अपेक्षा करतेच, परंतु आपल्या लौकिक व्यवहाराने लोकांत आपल्याला मान असावा अशीही अपेक्षा करते. तर सूज्ञ, समंजस आणि सर्वाभूती प्रेम असलेली सद्वर्तनी व्यक्ती केवळ आपल्या व्यवहाराने जनमानसात आपली प्रतिष्ठा राहावा, अशा प्रकारे सेवा, सहकार्य आणि सहानुभूतीपूर्ण व्यवहार करते. स्वाभाविकपणे त्या व्यक्तीला केवळ मानाचीच अपेक्षा असते असे समजावे. अशी व्यक्ती ही सामाजिक जीवनातील उत्तम व्यक्ती होय. ऋषी, मुनी, तपस्वी, संत, समाजधुरीण, शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, चिंतक, कवी, लेखक, कलावंत अशा व्यक्ती सामान्यतः उत्तम व्यक्ती समजल्या जातात. कारण त्यांचा व्यवहार मानवी कळवळ्याने होत असतो. त्यांची

जीवननिष्ठा संत तुकोबाराय म्हणतात त्याप्रमाणे, 'ऐसी कळवळ्याची जाती । करी लाभावीण प्रिती ॥' अशी असते.

लोकव्यवहारात 'संगीत मानापमानाची नाटके' प्रत्यही पाहावयास मिळतात. अहंकार, प्रतिष्ठेच्या किंवा अधिकारविषयीच्या अवाजवी किंवा अज्ञानात्मक व रूढीग्रस्त भ्रामक समजुती यांमुळे ही 'मानापमान नाट्ये' घडतात. अशा 'मान' देणे-घेणे व्यवहाराला सामाजिक प्रतिष्ठा असत नाहीत असे नाही; मात्र ती आपत्धर्मातून, 'भीक नको कुत्रा आवर' भावनेतून, 'दुर्जनम् प्रथमम् वन्दे ।' या भावनेतून; नंतर डोक्याला आणि व्यवहाराला ताप नको म्हणून, अडकलेले काम किंवा पुढे करून घ्यावयाचे काम व्हावे म्हणून; दिलेला मोठेपणा, मानपान, मानसन्मान स्वरूपात अशा स्वरूपातील प्रतिष्ठा दिलेली असते. अशा मानालाही हापापलेले, मिरवणारे, मानासाठी हटून बसणारे लोक समाजात दिसतात. तसेच असा मानसन्मान करणारे, निरुपायी, लाचार, समयाशी सादर, धोरणी, संधीसाधू, खुषमस्करे लोकही समाजात दिसतात. असे मान घेणारे आणि देणारे लोक, धड ना मध्यम असतात ना अधम! असे लोक केवळ अतिशहाणे, असमंजस किंवा निरुपायी असतात. लोकव्यवहारातील हे नाट्य 'मान' कल्पनेच्या भ्रामकतेतच अडकून स्वतःबरोबर समाजाचेही स्वास्थ गमावून बसतात. ही अपप्रवृत्ती केवळ समुपदेशनाने अथवा प्रबोधनानेच जाणे शक्य असते.

'मान मिळणे' ही गोष्ट समाजातील उत्स्फूर्त प्रक्रियेतून घडली पाहिजे. सन्मान्यता, धुरीणत्व ही मागून मिळणारी गोष्ट नव्हे तर व्यक्तीच्या निरपेक्ष, पुरुषार्थपूर्ण व्यवहारातून ती सिद्ध होत असते. सन्मान्यतेचे लोकव्यवहारातील हेच तर 'मान' म्हणजे परिमाण आहे. भौतिक व्यवहारात गणिती पद्धतीने मान किंवा परिमाण मान्य केलेले असते. तेथेही त्या त्या अवस्थेतील गुणात्मकताच लक्षात घेतलेली असते. सर्वमान्यता ही त्या गुणात्मकतेची कसोटी असते.

सर्वानाच संतपदाला पोहोचून समाजसेवात्मक व्यवहार करता येणार नाही हे खरेच. परंतु मानापमानाच्या भ्रामक समजुती थोड्याशा समंजसपणाने दूर करता येतील. 'मान' हा मिरविण्यासाठी नसतो तर 'मान' या प्रक्रियेची दुसरी बाजू निरपेक्ष प्रेम, सवा आणि सहानुभूती ही असते हे लक्षात ठेवून जास्तीतजास्त शहाणपणाने वागणे नक्कीच प्रत्येक व्यक्तीला शक्य असते. तसे वागले की 'मान' प्राप्त होणारच!

संयम

माणसाला संयम हवा; असे सामान्यतः सर्वच बोलत असतात. संयम या शब्दाऐवजी संयमन, संयत, संयती, यम, यमन, नियमन, निग्रह, दमन, नियंत्रण, अंकुश, आवर, अटकाव, आळा, दाब, ताबा, काबू, प्रतिरोध, निर्बंध, बंधन, नियम, व्रत, मर्यादा, देहदंडन, मनोनिग्रह, आत्मनिग्रह, इंद्रियनिग्रह, ध्यान-धारणा, समाधी, अहिंसा, असंग्रह हे आणि अशाच अर्थसामाचे कितीतरी व्यवहारात आपण वापरत असतो. मन मारणे, उरावर धोंडा ठेवणे, जीव जाळणे, तोंड आवरणे, तोंड सांभाळणे, अंथरण पाहून पाय पसरणे, हे आणि अशा अर्थाचे कितीतरी वाक्प्रचार आपण सहज वापरून जातो. व्यवहारसुलभता, जीवनव्यवस्थापन या दृष्टीने, सार्वत्रिक सुखसमाधान आणि सार्वत्रिक हित लक्षात घेऊन व्यक्तीने व्यक्तिशः आणि सामूहिक पातळीवर मन, शरीर आणि लोकव्यवहार नियमित, नियंत्रित आणि मर्यादित करावेत असाच सामान्यतः संयम या वर्तनअवस्थेचा अर्थ असतो.

योगशास्त्रात संयम साधनेला अनिवार्य असे महत्त्व आहे. यमनियमांच्या मर्यादित, शरीर आणि मनाला आकळून, चित्तशुद्धीपूर्वक, सत्चिदानंदस्वरूपता साधण्याच्या अवस्थेपर्यंत पोचायचे असेल तर संयम अनिवार्य ठरतो.

सामान्य जीवनव्यवहारात आरोग्यवान राहण्यासाठी खाणे, पिणे, श्रम करणे, झोपणे, उपभोग घेणे, संग्रह करणे, भावनिक होणे या सर्व गोष्टी शरीराला सोसेल आणि शरीरासह मनाला प्रसन्न ठेवतील अशा मर्यादित करणे अर्थात आरोग्याची पथ्ये पाळणे होय. यापैकी कोणत्याही गोष्टीत अतिरेक केला की आरोग्य बाधित झालेच समजा. क्षणकालाच्या तात्कालिक आनंदासाठी, वासनापूर्तीसाठी संयम सुटतो आणि पुढच्या क्षणी त्याचे परिणाम दिसू लागतात. औषधे घेण्याची पाळी येते. 'गोड लागले हाणले!' असेच

बहुधा घडते. तीच गोष्ट औषधोपायांची. थोडे काही झाले की शरीराच्या नैसर्गिक प्रतिकारशक्तीच्या उपयोजनांची वाट न पाहता औषध घेतले जाते आणि स्वतःच स्वतःत दुबळेपण, अपंगत्व ओढवून घेतले जाते.

लोभ, मोह, मत्सर, राग, द्वेष, मद, असूया, सूड, क्रोध या प्रकारच्या सर्व भावनावस्था; मन, शरीर आणि आत्मा यांचे नेटके संरक्षण करून; निखळ, निर्मळ, निरपेक्ष आनंद मिळवून देणाऱ्या संयम या भावकोशाचे शत्रू आहेत. व्यवहारात हे सर्व शत्रूच माणसाचे जीवशकंठश्च मित्र झालेले असतात आणि 'संयम' बासनात गुंडाळून ठेवलेला असतो. निखळ आनंदाचे खरे नाव संयम हेच आहे हे विसरून 'ध्या मजा करून पुढचे कोणी पाहिले!' या वृत्तीने असत्य, अज्ञान, अविद्या यांना मिठी मारून आपण सुखस्वप्नावस्था भोगू लागतो. स्वप्न भंगले रे भंगले की संयम अव्हेरण्याची शिक्षा अर्थात यमयातनाही लगेच भोगाव्या लागतात. असे आपणच आपले वैरी झालेले असतो.

मदांधता, सत्तांधता, धनांधता, स्वार्थांधता, वासनांधता असे अनेक दुर्धर रोग केवळ संयम सुटल्याने होत असतात हेच आपण लक्षात घेत नाही. भगवान बुद्ध, भगवान महावीर, भगवान पतंजली यांसारख्या भगवानअवस्थेला पोचलेल्या महाविभूतींनी अहिंसा, सत्य, अस्तेय, धर्मचर्य, असंग्रह इ. गोष्टींसह आत्मसंयमन योगाचे महत्त्व सांगितले आहे. रामदासांनी दासबोध केवळ संयम निरूपणासाठीच लिहिला आहे. आपण या महामानवांचे पायिक म्हणवतो आणि त्यांच्या अनुकरणाऐवजी त्यांची पूजा तेवढी करतो.

व्यवहारात सामान्य माणसाने कोणत्याही गोष्टीचा अतिरेक करणे टाळावे म्हणजे आपसुकच संसार सुखाचा होईल. व्यसनाधिनता, अनाचार, दंभाचार, भ्रष्टाचार, अत्याचार, बलात्कार, तस्करी आदी मानव्यविध्वंसक गोष्टींचा अतिरेक झाला आहे. याचे कारण खरे तर संयमाचा संस्कार स्वीकारला गेला नाही किंवा जात नाही हेच आहे. यातील कोणतीही गोष्ट कायद्याने, बंदुकीने किंवा धाकदपटशाने नाहीशी होणार नाही. कायद्यादि गोष्टी आवश्यक आहेतच; त्याशिवाय नाठाळ थांबणार नाहीत हे खरे. तथापि व्यक्ती आणि समाज आरोग्यवान करावयाचा असेल तर समुपदेशन घडले पाहिजे. घरापासून दारापर्यंत सर्वत्र वैयक्तिक आणि सामूहिक स्तरावर, सर्व प्रकारच्या प्रसारमाध्यमांनी, प्रवक्त्यांनी आणि मित्र, मार्गदर्शक, शिक्षक, गुरू या संस्थांनी संयम संस्कार घडविण्याचे व्रत घेऊन ध्यासपूर्वक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. ●●●

शहाणपण

सज्ञान, सूज्ञ, सूज्ञपण, ज्ञानी आदी शब्दांसाठी शहाणपण हा शब्द वापरला गेला आहे. 'फार शहाणा', 'शहाणपणा करतो', 'अतिशहाणा' असे शब्द शहाणपणाविषयी, व्यवहारात उपहासात्मकतेने अज्ञानपण किंवा मूर्खपण प्रदर्शित करण्यासाठी वापरले जातात. दीडशहाणा हा शब्द तर उपहासदर्शकपणे टिंगल करण्यासाठीच वापरला जातो. 'शिकून शहाणे व्हावे!' असे सांगितले गेले आहे. याचा सरळ अर्थ 'शिकणे' ही प्रक्रिया आणि शहाणे होणे ही प्रक्रिया भिन्न आहे. पंचतंत्रात पाच विद्या पूर्ण केलेल्या अर्थात शिकलेल्या युवकांची कथा आली आहे. गुरुकुलातून परततांना वाटेत हाडे सापडतात. एकाला हाडे कोणत्या प्राण्याची हे ओळखण्याची विद्या प्राप्त असते. तो म्हणतो, ही हाडे सिंहाची आहेत. दुसऱ्याला हाडे जुळविण्याची विद्या प्राप्त असते. तो सिंहाचा सांगाडा तयार करतो. तिसरा म्हणतो मला कातडे, मांस आदी सर्व शरीर पूर्ण करता येते तो सिंह तयार करतो. चवथा म्हणतो अरे हे काहीच नाही. मला तर मृताला जिवंत करता येते. तो त्या सिंहाला जिवंत करण्यासाठी विद्या वापरणार; तेवढ्यात पाचवा म्हणतो, थांबा. मी या वृक्षावर चढून त्या सिंहाची क्रीडा पाहाणार आहे, मला चढू द्या. चवथेही त्याला हसतात! तेव्हा तो म्हणतो, मला या चारही विद्या येतात, पण मी वापरणार नाही. त्यावर ते आणखी हसतात. म्हणतात, 'आडातच नाही तर पोहऱ्यात कुठून येणार!' पाचवा झाडावर चढतो. चवथा सिंहाला जिवंत करतो. चौथे आपापली फुशारकी एकमेकांना सांगू लागतात. 'मी हे केले म्हणून!' असा दावा प्रत्येकाचा असतो. सिंह डरकाळी फोडतो आणि त्या चौघांवर तुटून

पडतो. त्यांना पळताभुई थोडी होते. पाचवा मात्र झाडावरून नेम धरून जवळ नेलेला धोंडा अचूक सिंहावर भिरकावतो. सिंह धूम ठोकून अरण्यात पळून जातो. मग मात्र चौघेही पाचव्याचे आभार मानतात. म्हणतात, तूच खरा शहाणा. याचा अर्थ एवढाच शिकणे म्हणजे माहिती आत्मसात करणे, परंतु शहाणपण म्हणजे मिळालेल्या माहितीचा सुयोग्य आणि सर्वात्मक कल्याणासाठी उपयोग करणे होय.

महानुभावांच्या लीळाचरित्रातील एक दृष्टांत, दृष्टांतकथेत आला आहे. आंधळे आणि डोळस यांचा! आंधळे चाचपडतात आणि हाताला आले त्यालाच पूर्ण मानतात; तर डोळस अवघा विचार करून पूर्णत्वाविषयी सांगतो. कान हाताशी आलेला म्हणतो, हत्ती सुपासारखा असे, कोणी खांबासारखा, मुसळासारखा, कोणी कोथळ्यासारखा असे एकांगी अनुभव, पूर्णानुभव म्हणून सांगतो. त्यावर डोळस म्हणतो, अशा सर्व अवयवांनी युक्त असा प्राणी म्हणजे हत्ती होय.

आजकाल माहिती, तंत्रज्ञान आणि साधनांचे युग आले आहे. प्रत्येकजण आपल्याला काहीच अशक्य नाही, सारेकाही सोपे आहे म्हणून माहिती, तंत्रज्ञान आणि साधनांच्या उपयोगातच स्वतःला हरवून बसतांना; एवढेच नव्हे तर त्या साधनांचा नको तो उपयोग माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा नको तो उपयोग उधळण्याचा छंद लावून घेतो आहे. कंप्यूटर, टी.व्ही., मोबाईल फोन यांचा जो विनियोग आपण करतो आहोत; त्यामुळे अनारोग्य, अकारण लुबाडणुकीची संकटे, जीवघेणा फसवेपणा, बेगडी आकर्षणे यांच्या जाळ्यात स्वतःला अडकवून, स्वतःलाच शिक्षणाचे, माहिती तंत्रज्ञानाचे आणि साधनांचे भक्ष्य बनवित आहे. मानवसंसाधनाचा असा भ्रामक विनियोग करण्यात आपण विकसित झाल्याचा समज करून घेत आहोत. हा ज्ञानाचा नव्हे तर माहितीचा स्फोट आहे. स्फोट विनाशकारीच असतो!

कोणतीही माहिती, तंत्र किंवा साधन हे मुळात निरुपयोगी, घातक, वाईट असत नाही. त्याचा उपयोग आपण सर्वात्मक कल्याण, सुव्यवस्था, सुसारणीच्या निर्मितीसाठी मानवतामूल्य वापरून करणे यातच खरे शहाणपण असते. 'सूरी सोन्याची झाली म्हणून काय उरीच खुपसावी!' हे सतत लक्षात ठेवून, भूतमात्रांसह मानवी जीवन हेच खरे सुस्थिर आनंदप्रद मानवी जीवन; हे लक्षात घेऊन; मानवसारणीचे संयोजनपूर्वक अवलंबन म्हणजे शहाणपण.

म्हणून सोन्याचं अंड देते म्हणून कोंबडीच कापून सर्व अंडी मिळविण्याचा प्रयत्न मूर्खपणाचा ठरतो. पाणी, हवा, जमीन आणि सृष्टी, प्राणीमात्र ही निसर्गाची माणसाला मिळालेली अनमोल तरी फुकटची देणगी आहे. मानव आपल्या प्रतिभाबळाने या देणगीचा मालक झाला खरा, परंतु ही देणगी नीट सांभाळण्याचे भान गमावले तर त्याच्यावर स्वतःच्या विनाशाचीच पाळी येणार! म्हणूनच समंजसपणे, सूज्ञपणे, जबाबदारीने सर्वाना नीट सांभाळून; संयम आणि संयोजनपूर्वक जगणे म्हणजेच शहाणपण होय.

